

7810

4631

Սոց. յեղափոխակ. կուսակցութիւն.

№ 3

Կուտկ կը խրեա քո իրաւունքը

Ն. ՏԵՐՏԵՐԵԱՆ.

Լ Ե Ւ Ո Ն ԱԹԱԲԷԿԵԱՆԸ

Հրատարակութիւն
Սոց. յեղափ. կուսակց. Բագ. ի կազմակերպութ.

Գին՝ 50 ԿՈՊ.

Բ Ա Պ Ո Ւ
Տպարան Ն. Ա. Երեւանցեանի
1918

4631

Սոց.-յեղափոխակ. կուսակցութիւն

№ 3

Կուսով կը խլես քո իրաւունքը

1810

Ն. ՏԵՐՏԵՐՅԱՆ

Լ Ե Ի Ո Ն
ԱԹԱՐԷԿԵԱՆԸ

Հրատարակութիւն

Սոց.-յեղափ. կուսակց. Բազմիկադմալեքայութ.

Գին՝ 50 ԿՈՊ.

Բ Ս Գ Ո Ի

Տպարան Ն. Ա. Նրեւանցեանի

1918

ԼԵՒՈՆ ԱԹԱԲԷԿԵԱՆԸ

Պատերազմական դէպքերը, յեղափոխական երևոյթները, որոնցով այժմ ապրում է ամբողջ հասարակութիւնը, այնքան են մեծ և ցնցող, այնքան են արագօրէն յաջորդում իրար, որ ընկ.Ն. Աթաբէկեանի մահը, որը սովորական պայմաններում հասարակութեան ուշադրութեան առարկան կը լինէր երկար ժամանակ և խոր տպաւորութիւն կը գործէր ամենքի վրայ, այժմ թէև ուժեղ, բայց կարճատև ազդեցութիւն գործեց միայն և, կարծես, մոռացեց իսկոյն:

Այստեղ արդարանում է այն հոգեբանական օրէնքը, *) որի համաձայն, որպէսզի մի որոշ դէպք զգալի լինի, նա այնքան աւելի մեծ պիտի լինի, որքան աւելի մեծ են նրանից առաջ եղած դէպքերը և ընդհակառակն, այնքան աւելի փոքր պիտի լինի, որքան աւելի փոքր են նախընթաց դէպքերը: Ահա ինչու նայած շրջապատում կատարւող անցուզարձին, միևնոյն դէպքը կամ ուժեղ կերպով է զգացւում կամ թոյլ, կամ բոլորովին չի զգացւում:

Թնդանօթաձգութեան ժամանակ հրապանաձգութիւնը աւելի թոյլ տպաւորութիւն է թողնում, քան այն ժա-

*) Այդ օրէնքը կոչւում է Վերերի և Ֆերիների օրէնք:

մանակ, երբ նա առանձին է լսում: Մի հրացանի ձայնը, որ խաղաղ ժամանակները կը ցնցէր ամենքին, այժմ համարեա ոչ մի ազդեցութիւն չի աւելում հասարակութեան վրայ, որովհետեւ նրանից առաջ աւելի ցնցող զէպքերի է նա անանատես եղել:

Բնական է, որ արդի քաղաքացիական պատերազմը, իրար արագօրէն յաջորդող զէպքերը, ոչ մի հնարաւորութիւն չեն տալիս մեզ, ոչ մի ժամանակ չեն թողնում, որպէսզի մեր միտքը փոքր ինչ կանգ առնի ամեն մի զէպքի վրայ և իրեն հաշիւ տայ կատարածի մասին:

Այդ զէպքերի շարքին է պատկանում և Լ. Աթաբէկեանի մահը: Երբ հաստատուեն աւելի նորմալ պայմաններ, հայ ժողովուրդը աւելի մանրամասնօրէն կը հետաքրքրւի իր լաւագոյն զաւակներից մէկի կեանքով և արժանաւոր կերպով կը գնահատի նրա արած բոլոր ծառայութիւնները: Լեւոն Աթաբէկեանի մասին կը գրեն և կը խօսեն յետագայում աւելի մանրամասնօրէն: Մինչ այդ մենք անհրաժեշտութիւն և պահանջ ենք զգում այժմ, թէկուզ քնդհանուր գծերով միայն, տալ նրա պատկերը և պարզել այն խոշոր դերը, որ նա կատարել է մեր մէջ: Եւ մենք կաշխատենք այդ անել, որքան որ հնարաւոր է այդ ներկայ պայմաններում:

I

Լ. Աթաբէկեանը ամենից առաջ սոցիալիստ էր, հայկական սոցիալիզմի հիմնադիրներից մէկը և հայ սոցիալիստական շարժման թերեւ ամենափայլուն ներկայացուցիչը և գաղափարախօսը:

Իբրեւ այդպիսին նա հանդէս եկաւ 1904-6 թւին:

Որպէսզի աւելի պարզ կերպով կարողանանք պատկերացնել նրա դէմքը, անհրաժեշտ է նախ և առաջ մի քանի խօսքով յիշատակել այն միջավայրի մասին, ուր նա հրապարակ եկաւ և գործեց:

Այդ միջավայրը հայկական դժնդակ իրականութիւնն էր: Իսկ ինչ էր ներկայացնում նա այդ ժամանակ: Եւ որ զլիաւորն է, որմնք էին տիրող հոսանքները այդ իրականութեան մէջ:

Տիրող հոսանքներն էին այդ ժամանակ հայկական բուրժուական լիբերալիզմը յանձինս մշակականութեան և Հ. Յ. Դաշնակցութիւնը:

Դաշնակցութեան նպատակը չի եղել մասնակից լինել Ռուսաստանի յեղափոխական շարժումներին: Նրա նըպատակները սահմանից այն կողմն էին տարածւում տաճկահայաստանի վրայ: Տաճկահայերի ազատագրութիւններն էր նրա նպատակը: Եւ այդ նպատակին հասնելու համար նա դիմում էր զանազան միջոցների, պրոպագանդ էր մղում

Եւրոպայում յօգուտ հայկական դատի, իսկ Տաճկաստանում կազմակերպում էր ցոյցեր և ազատամարտիչներ, որոնք պէտք է եւրոպական պետութիւնների ուշադրութիւնը դրաւէին և պիտի ստիպէին նրանց միջամտելու և ազատագրելու Տաճկահայ ժողովուրդը:

Մշակականութիւնը դաշնակցութեան ուստական լեզու մասնաճիւղն էր, մեղալի միւս կողմը: Դրանով է բացատրւում, որ շատ յայտնի մշակականներ արտասահմանում գործում էին իբրև դաշնակցականներ՝ պրոպագանդ մղելով հայկական հարցի շուրջը, մասնակցելով զանազան կոնգրեսների և այլն, իսկ Ռուսաստանում դառնում էին մշակական և քարոզում չափաւոր լիբերալիզմ: (Մի կողմն ենթ թողնում երկրորդական ուղղութիւնները):

Փաստօրէն կարելի է ասել՝ մի քաղաքական հոսանք կար այդ ժամանակ մինչև 1900-3 թւակ. Ռուսահայերի մէջ, մի քաղաքական շարժում, այն է՝ շարժում յօգուտ տաճկահայերի ազատագրութեան:

«Ժողովուրդը ծծում էր Գ. Քաթիպայի «ազատ երգերը», Բաֆֆու Վէպերը, նրա Զալալեղինը, Խէնթը, Կայծերը, Կովկասեան գաղտնի թերթիկները, Արմենիան, Հնչակը, ուսանողութեան անգնահատելի հրատարակութիւնները: «Հաշիդիմիարի և Ստեփան Կարաշայ», «Մարկաւազ Լևսկի»,

«Դանչո», «Բուլղար աւազակապետ» և այլ մանր 2-3 կողէկանոց բրոշիւրները, լի ազատասիրական ոգով, որոնք հազարներով տարածւում էին թէ Կովկասում, թէ սահմանից այն կողմը՝ Վանում, Էրզրումում, Մուշում*):

Ռուսահայ հասարակութիւնը ապրում էր բոմանտիկ հայրենասիրական իր շըրջանը: Եւ այն շարժումը, որի գլուխ էր կանգնած Դաշնակցութիւնը մի ապադասակարգային շարժում էր, որի մէջ սոցիալիստական ոչինչ չը կար և չէր էլ կարող լինել տւեալ պատմական պայմաններում, մասնաւոր Տաճկաստանում: Ահա ինչու Հնչակեան կուսակցութիւնը, որ հիմնւել էր 1887 թ. և ընդունել էր նոյնիսկ սոցիալ-դեմոկրատական ծրագիր, փաստօրէն, հայ իրականութեան մէջ վերածւեց ազգային կուսակցութեան և իր գործունէութեամբ ոչնչով չէր տարբերւում Դաշնակցութիւնից, որը հիմնւեց 1890 թ. և աւելի խիւղացի կերպով ակնարկում էր միայն իր ծրագրի մէջ սոցիալիզմի մասին և դնում աւելի գործնական խնդիրներ:

Այսպէս ուրեմն մինչև այդ մենք գործ ունէինք մի շարժման հետ, որ կրում էր ընդհանուր ազգային բնոյթ, և բոլոր դասակարգերին էլ հարազատ կարող էր համարւել: Սոցիալիստական

*) Այս խօսքերը պատկանում են Դաշնակցական խաթակին, որ բերում ենք «Վերագնահատումներից» երես 103:

շարժում և սոցիալիզմ, իբրև մի մտա-
ւոր հոսանք գոյութիւն չունէր, թէև
թէ Հնչակեան և թէ Դաշնակցական կու-
սակցութիւնների հիմնադիրները սո-
ցիալիզմին յարողներ էին:

II

Սոցիալիստական շարժման առաջին
նշանները սկսում են երևալ Ռուսաստ-
անի մէջ 1901 թւին, Բազում, երբ
դաշնակցական երիտասարդների շրջա-
նում հարց է բարձրացւում «Կովկաս-
եան գործունէութեան» մասին:

1901 թւին մի քանի դաշնակցական
բանւորներ մի թողութիւն հրատարակե-
ցին, որտեղ կոչ էր արւում սկսել Կով-
կասեան գործունէութիւն: Դաշնակ-
ցութեան կենտրոնական կոմիտէն ե-
րիտասարդների այդ «չխմարութեան»
մասին լսել անգամ չէր ուզում, իհար-
կէ: Թողութիւններից մի քանի հատ են
միայն տարածւում: Մնացածը, ընկնե-
լով կոմիտէի անդամների մօտ, պա-
տահարար, ինչպէս պատմում են, այ-
րւում է վառարանում:

Յետագայում Կովկասեան գործու-
նէութեան զաղափարը աւելի և աւելի
է տարածւում և մի քանի դաշնակցա-
կաններ 1903 թ. դուրս են գալիս կու-
սակցութիւնից և հիմնում Սոց. դեմ.
բանւորական հայ կազմակերպութիւնը:

Բայց, զժգոհների թիւը Դաշնակցու-
թեան մէջ քանի գնում աւելի և աւե-
լի էր աճում: Եւ Դաշնակցութիւնը 1903

թւին իր երկրորդ ռայոնական ժողո-
վում որոշում է՝ սկսել Կովկասեան գոր-
ծունէութիւնը, պատճառաբանելով, որ
հակառակ դէպքում մասսաները, այ-
սինքն բանւորական մասսաները,
ձեռքից կը գնան:

Առիթն էլ չի պակասում Կովկասում
գործելու համար: Նոյն 1903 թւակ.,
ամառը, յունիսի 12-ին, հրատարակւում
է ուսւ կառավարութեան չարաքաստիկ
ուկագը եկեղեցական կալւածների առ-
ման մասին: Եւ Դաշնակցութիւնը, որ
մինչ այդ պատիւ դիրք էր բռնել
դէպի ուսւ կառավարութիւնը և բա-
ւականանում էր կուլտուրական պայ-
քարով միայն ուսուցման թաղաքակա-
նութեան դէմ, սկսում է իր Կովկաս-
եան գործունէութեան ակտիւ շրջանը
թեակոխել, կազմակերպելով ամենու-
րեք եկեղեցական կալւածների խլման
դէմ ցոյցեր և դիմագրութիւններ:

Այս դէպքերի ընթացքում դաշնակ-
ցական բանւորութեան համար աւելի
ևս պարզւում է այդ կուսակցութեան
մէջ տիրող բուրժուական տարբերի
հակասոցիալիստական և հակաբանու-
րական դէմքը: Բանւորութիւնը այդ
տեսակ գործունէութիւն չէր սպասում
Կովկասում. նա ձգտում էր զիաւո-
րապէս աշխատուորական — դասակար-
գային, սոցիալիստական գործունէու-
թեան: Ահա, ինչու կուսակցութեան
մէջ կատարւող խուլ պայքարը կալւա-
ծական դէպքերից յետոյ աւելի է սու-

ստականում, և պատրաստ էր արդէն բռնկելու, երբ վրայ են հասնում հայ թրքական ընդհարումները և երբ ընդհանուր վտանգի հանդէպ ամենքը, առանց դասակարգի խտրութեան, միասնում են Դաշնակցութեան դրօշակի տակ: Դաշնակցութիւնը գտնուում է մի իսկական կառավարութիւն, որ բռնում է հայ ժողովուրդին բոյկոտի ենթարկած ռուս կառավարութեան տեղը՝ իր դատարանով և բանտով, հարկահանութեամբ և զօրքով:

Ընդհարումները վերջանում են: Դաշնակցական ինտելիգենցիան, օգտուելով այն դիրքից և ազդեցութիւնից, որ նա ունէր, ձգտում է իր ձեռքը վերցնել հայկական կրթական հիմնարկութիւնները, գլխաւորապէս դպրոցը, որը գտնուում էր մինչև այդ մշակականներին, այսինքն հայ բուրժուական լիբերալիզմի ձեռքը: Դաշնակցական և մշակական ինտելիգենցիայի միջև տեղի է ունենում պայքար, յաղթում է Դ-նը և այդպիսով մշակական ինտելիգենցիան դառնում է Դ եան օպոզիցիա:

Միևնոյն ժամանակ Դաշնակցութեան մէջ նորից սկսւում է դասակարգային զաղափարի շուրջը ժամանակաւոր կերպով կանգ առած պայքարը: Իբրև համազգային կազմակերպութիւն, նա միացրել էր իր մէջ բոլոր դասակարգերը նախ տաճկահայ դատի շուրջը, ապա Կովկասեան ազգային ինքնապաշտպանութեան գործի շուրջը: Եւ ահա, երբ

ինքնապաշտպանութեան կարիքը վերանում է, նրա մէջ եղող հակադիր սոցիալական տարրերի մէջ վերսկսւում է պայքարը: Նրա աջ թևը, տաճկահայերը և բուրժուական տարրերը կտրուկ կերպով պահանջում էին կուսակցութիւնից շարունակել իր սկզբնական, այն է տաճկահայ ազատագրական գործը միայն: Ձախ թևը՝ բանւորութիւնը, նոյնքան կտրուկ կերպով պահանջում էր սոցիալիստական, դասակարգային գործունէութիւն: Իսկ կենտրոնը կամենում էր հաշտեցնել երկուսին էլ, պահպանելու համար կուսակցութեան ամբողջութիւնը: Հետաքրքրական է այդ տեսակէտից այն, որ երբ Դաշնակցութեան ձախակողմեան թևը 1906 թւի ամառը իր պահանջն էր դրել, Դաշնակցութեան օրգան «Ալիքը» ամբողջովին նւիրւած էր բանւորական հարցին, պրոֆեսիօնալ միութիւններին և այլն, իսկ երբ նոյն կուսակցութեան բուրժուական տարրերը և տաճկահայերը իրենց զօգոհութիւնը ցոյց տւին Դաշնակցութեան «սոցիալիստական» գործունէութեան դէմ, նոյն կուսակցութեան օրգան «Երկիր» թերթը («Ալիքը» փակւել էր) իր համաձայնները սկսում է նւիրել համարեա ամբողջովին տաճկահայ դատին:

Իր մէջ պարունակուող բոլոր հակադիր տարրերին բաւարարելու համար նա իւր ծրագիրը լրացնում է

սոցիալիզմով (1905 թւի նախագիծը, որ հաստատուում է 1907 թւին կուսակցական համագումարում):

Այդ ժամանակ է ահա, որ սոցիալիստներն մտածող ինտելիգենցիան և բանւորութիւնը որոշում են անջատել Դաշնակցութիւնից և 1906 թւի աշնան, երբ «Երկիրը» ի հաճութիւն հակասոցիալիստական, բուրժուական տարրերի տաճկահայ դատով էր դբադւած և արծրունեան լիբերալիզմով, հիմք է դրւում հայ սոցիալիստ-յեզափոխական կազմակերպութեան:

Այժմ արդէն մի խումբ մարդիկ չէին դուրս եկողները, այլ մի ամբողջ հոսանք, մի թարմ սոցիալիստական շարժում: Դաշնակցութեան մէջ այնուամենայնիւ մնաց բանւորութեան միւս մասը, որ իրեն բաւարարւած էր ըզգում Դաշնակցական «սոցիալիստական» ծրագրով, որովհետև այդ ծրագիրը հաշտեցնում էր ազգային տաճկահայ դատը, Կովկասեան դասակարգային աշխատաւորական դատի հետ: Երիտասարդ, իր սոցիալիստական համոզումների մէջ դեռևս չամրացած բանւորութեան այդ մասը մնաց կուսակցութեան մէջ: Մնացին և մի շարք ձախակողմեան ինտելիգենտներ, նպատակ ունենալով կազմակերպութեան ներսում սոցիալիզմը տարածել, օգտւելով, ինչպէս իրենք էին պտում, այն «հմայքից», որ նա րենէր մապակաների մէջ: Այսպիսով, ու-

րեմն, անջատողները եղան ամենից ըմբոստ, ամենից հետևողական և գիտակից տարրերը:

Այս սոցիալիստական շարժումն է ահա, որ նախ Դաշնակցութեան ներսում, ապա Դաշ-ից դուրս՝ անջատւելուց յետոյ, ի դէմս Լևոն Աթաբէկեանի ունեցու իր գաղափարների և ձգտումների լաւագոյն և տաղանդաւոր արտայայտիչը, հայկական երիտասարդ սոցիալիզմի ուժեղ պաշտպանը:

III

Այս թռուցիկ նկատողութիւնից յետոյ հայ հասարակական կեանքի մասին մինչև 1905—6 թւականը, կարող ենք ծանօթանալ այժմ Լևոնի դաւանած գաղափարների և հայեացքների հետ ըստ հնարաւորին հէնց իր խօսքերով:

Որո՞նք էին այդ գաղափարները. ինչի մէջ էր կայանում նրա սոցիալիզմի ըմբռնումը, Կձր արդեօք որևէ տարրերութիւն Լևոն Աթաբէկեանի սոցիալիզմի և դաշնակցական սոցիալիզմի միջև. թէ՞ այսպէս կոչւող երիտասարդ դաշնակցականների կամ անջատականների շարժումը մի արհեստականօրէն սարքւած գործ էր, նրա փառասիրութեան հետեանքը, ինչպէս չէր քաշւում ասել նրա դաշնակցական հակառակորդներից մէկը (Վահէն). Ինչպէս էր նա նայում հայ կեանքի խոշոր երևոյթների և խնդիր-

ների վրայ, տաճկահայ դատի և ազգային քաղաքականութեան վրայ, Դաշնակցութեան, իբրև կուսակցութեան վրայ և հայ ժողովրդի վրայ: Պատասխանել այս բոլոր հարցերին, նշանակում է միաժամանակ և պարզիկ հայ սոցիալ-յեղափոխական շարժման էությունը:

Մենք կանգ չենք առնի Լ. Աթաբեկեանի աշխարհայեացքի վրայ, կը բաւականանանք միայն յիշատակելով, որ նա դաւանում էր սոցիալ-յեղափոխական, ոչալիստական, սուրիեկտիւ սոցիոլոգիական աշխարհայեացքը: Նա իրեն աշակերտ էր համարում և՛ Մարքսի և՛ Էնգելսի և՛ Միխայլովսկու և՛ Լավրովի: Նրա դաւանած վարդապետութիւնը օրթոդոքսալ տառապաշտ մարքսիզմը չէր, և ոչ էլ օրթոդոքսալ Միխայլովսկիզմը կամ Լավրիզմը, եթէ կարելի է այսպէս արտայայտել: Նա մի միայն սոցիալիզմ էր ճանաչում. գիտական սոցիալիզմն էր դա, որի մէջ բոլոր սոցիալիստ գիտնականներն ու մտածողներն էլ կարող էին մաս առնենալ:

Եւ ահա Լ. Աթաբեկեանը հայ սոցիալիստական շարժման գլուխ անցնելով մի առանձին թափով, մի անմասն ոգևորութեամբ սկսում է ծառայել սոցիալիզմի տարածման մեծ և դժւարին գործին հայ իրականութեան մէջ, Բանուորական շարժումը, ինչպէս քիսանք, դաշնակցութեան մէջ խուլ

կերպով գոյութիւն ունէր դեռ շատ առաջ, 1900 թւականից սկսած, Լ. Աթաբեկեանը և մի շարք ուրիշ սոցիալիստ խմբիկներ տալիս են միայն այդ բանւորութեան ձեռքը մաքուր սոցիալիստական դրօշակը և զինում են նրան գիտական սոցիալիզմի զէնքով, որքան որ թոյլ էին տալիս մեր իրականութեան ծանր պայմանները:

Ինքը, Աթաբեկեանը, մեր հասարակական կեանքի բոլոր երևոյթներին, բոլոր խնդիրներին, իբրև քննադատ, իբրև հսկոր, և իբրև հրապարակաօս մտնում էր միշտ նոյն դասակարգային—աշխատւորական, նոյն գիտական սոցիալիզմի տեսակէտով:

Արդ՝ ինչի՞ մէջ էր կայանում սոցիալիզմի էությունը այնպէս, ինչպէս Լ. Աթաբեկեանն էր ըմբռնում: Ինչի՞մ էր նրա սոցիալիզմը տարբերում դաշնակցական սոցիալիզմից, որի դէմ նա անխնայ պայքար էր մղում:

Բայց նախ քան այս հարցին պատասխանելը, տեսնենք թէ ինչպէս էին ընթանում սոցիալիզմը դաշնակցութեան ղեկավարները:

«Հ. Յ. Դաշնակցութիւնը—առում է այդ կուսակցութեան 1907 թւի ծրագրում—իբրև յեղափոխական և սոցիալիստական կուսակցութիւն, ձգտում է պաշտպանել հայ աշխատաւոր մասսաների բովանդակ շահերը, թէ տնտեսական—դասակարգային, թէ մարդ-

կային—քաղաքական և թէ՛ ազգային—
կուլտուրական»...

Իսկ Դաշնակցութեան թէօրիտիկոս-
ներէց մէկը (Վահէն) սոցիալիզմը որո-
շում է ինչպէս «ճնշած, հարստահար-
ւած և իրաւազուրկ դարձած մասսա-
ների ազգային—կուլտուրական, ինչ-
պէս նաև տնտեսական—դասակարգա-
յին շահերի» պաշտպանութիւնը: Եւ
քանի որ ճնշւած, հարստահարւած են
և թուրքահայ մասսաները Տաճկաս-
տանում, ուստի և դաշնակցութիւնը,
իբրև աշխատաւոր ժողովրդի սոցիա-
լիստական կուսակցութիւն, «պէտք է
պաշտպանէ նրան թէ՛ թիւրքաց Հա-
յաստանում, թէ՛ կովկասում և թէ՛ այլ
վայրերում»:

Լ. Աթաբէկեանը գտնում է, որ սո-
ցիալիզմի այսպիսի ըմբռնումը ոչ այլ
ինչ է, եթէ ոչ այդ մեծ վարդապե-
տութեան աղաւաղումը, Բացատրելով,
որ ոչ ամեն «ճնշւած, հարստահարւած
և իրաւազուրկ մասսա» կարող է սո-
ցիալիզմի օրինակ լինել, որ մինչև կա-
պիտալիզմն էլ եղել են այդպիսի մաս-
սաներ, բայց որ սոցիալիստական
շարժում և սոցիալիզմ չի եղել, նա
այսպէս է քննադատում աշխատաւոր
դասակարգի շահերի բաժանումը դաշ-
նակցականների կողմից երկու կամ
երեք կաթնգօրի:

«Ըստ դաշնակցական ըմբռնողու-
թեան, այդ «դասակարգի» շահերը
կրկնակի են: Նախ ազգային—կուլտու-

րական, ապա տնտեսական—դասակար-
գային: Տարակոյս չկայ, որ «ճնշւած
ների, հարստահարւածների և իրա-
ւազուրկների» շահերի այդպիսի կը-
տըրտումը երկու տարբեր կաթնգօրի-
ների գործնական մեծ յարմարութիւն
է ներկայացնում Դաշնակցութեան հա-
մար: Յենւելով այդ բաժանման վը-
րայ, նա կարող է միանգամից երկու
քաղաքականութիւն վարել, «կուլտու-
րական» խնդիրներում «ազգային», իսկ
«տնտեսական» խնդիրներում «դասա-
կարգային» և հնարաւորութիւնն ունի
այդպիսով սիրաշահելու թէ՛ ամբողջ
ազգը և թէ՛ ճնշւածներին ու հալած-
ւածներին:

«Գիտական տեսակէտով սակայն
մի հասարակական դասակարգի—լինի
նա ճնշող, հալածող և իրաւատէր, թէ՛
ճնշւած, հալածւած և իրաւազուրկ—
շահերի բաժանումը ազգային կուլ-
տուրականի և տնտեսական—դասա-
կարգայինի չի դիմանում որևէ քննա-
դատութեան, որովհետև իւրաքանչիւր
դասակարգի շահը մի անտարրա-
լուծելի ամբողջութիւն է նոյնքան
տնտեսական, որքան իրաւական, գե-
ղագիտական, քաղաքական կող-
մերի և, իբրև այդպիսին, նա հակադէր է
ներհակ դասակարգի շահին, որը իր
կողմից նորից մի բաղմակողմանի և
անտարրալուծելի ամբողջութիւն է
ներկայացնում: Ժնշւածների, հալած-
ւածների և իրաւազուրկների դասա-

կարգային շահը հոմանիշ համարել «տնտեսական» շահին և հակադրել այս վերջինը «կուլտուրականին» կը նշանակէ սոցիալիստական դասակարգային կռիւը զրկել ամեն մի իղէշահան բովանդակութիւնից և սոցիալիզմը վերածելով ցինիական եկոնոմիզմի, աշխատաւորութեան ոգին («կուլտուրան») ծախել «ողգին», այսինքն նրա հրամանատար դասակարգերին*):

Հետևապէս ոչ մի կասկած չի կարող լինել իսկական սոցիալիստի համար, որ աշխատաւոր դասակարգը իր տնտեսական շահի ապահովման հետ միասին, բնականօրէն ձգտում է և պիտի ձգտի ստեղծելու իր դասակարգային կուլտուրան, և բաժանել աշխատաւորութեան տնտեսական շահը նրա կուլտուրական դասակարգային շահից, — նշանակում է կոպիտ կտրւով աղաւաղել սոցիալիստական ուսմունքը:

Այնուհետև բերելով ուսս սոցիալիստ-յեղափոխական Լ. Շիշկօի այն կարծիքը, որի համաձայն «սոցիալիստական շարժումը ծնունդ է առնում կապիտալիստական կարգի ծոցում» և «այդ շարժման հենց ծագումը կապւած է կապիտալիստական փոլի առաջացման հետ հասարակական զարգացման պրոցէսի մէջ», Լ. Աթաբէկեանը զարգացնում է այդ թէզը և յանգում է ժամանակակից սոցիալիզմի ճիշտ բնութագրութեան:

Թոյլ ենք տալիս մեզ բերելու այս-

տեղ նրա «Սոցիալիստական պրոբլեմներին» մի ցիտատ, որը թեկուզ երկար, բայց չափազանց հետաքրքրական է, որովհետև «չ միայն դրւած հարցի պատասխանն է պարունակում իր մէջ, այլ և կրում է իր վրայ Լ. Աթաբէկեանի տաղանդի կնիքը:

«Կապիտալիզմը — ասում է նա — ինչպէս յայտնի է, աւելի է, քան մի սոսկ արդիւնաբերելիքեր: Նա մի ամբողջ կուլտուրա է իր լուսաւոր և սուերալիստիկ կողմերով: Գիտութեան, գեղարւեստի և արդիւնաբերութեան ամենաբարձր տեխնիկան զարգացել է կապիտալիստական կարգի ծոցում: Նա տւել է մեզ գիտական ուսումնասիրութեան և գեղարւեստական ստեղծագործութեան ամենից նուրբ մէթոդները: Նա մտաչելի է դարձրել մարդկային հետազոտութեան համար երկրի և երկնքի ամենից խորունկ խորքերը: Նա կուտակել և ձևափոխել է ոյժը և նիւթը և մարդկային աշխատանքը հասցրել է ծայրայիտ ներուժութեան և նրբութեան: Հեռււոր վայրերը մօտեցրել է իրար, արագացրել է հասարակական կիանքի տնայր: Ամենի մեքենաների շուրջը, վիթխարի գործարանների մէջ, լայնատարած պլանտացիաների վրայ նա համախմբել է բերրի հազարներով անմիջական արդիւնաբերողներ, վարժեցրել է նրանց հասարակականօրէն աշխատելու, ապրելու և վայելելու Բաժանելով ու միա-

*) «Վերագնահատումներ» եր. 62:

ցնելով՝ նա կանոնաւորել է միլիօնաւորներէ աշխատանքը և ամենից ետին արդիւնաբերութեան աշխատակից է դարձրել երկրագնդի բոլոր երկրներէ բանւորներին: Նա տեղահան է արել ժողովրդական ահագին զանգւածներ և բերել կուտակել է նրանց կուլտուրական կենտրոններում: Նա ստեղծել է տնտեսական կացութեամբ և հոգեկան բովանդակութեամբ միատեսակների լեզիօններ, մտցրել է նրանց մէջ սեպհական ոյժի գիտակցութիւնը, սովորեցրել է նրանց մասսայօրէն գործել, մասսայօրէն յայթել և պարտուել: Նա ջախջախել է առն մի նահապետականութիւն և ստեղծել է մի նոր ու փարթամ կուլտուրա, որի նըմանը մարդկային պատմութիւնը չի տեսել: Նա վերագնահատման է ենթարկել մարդկային հասարակութեան բոլոր մտաւոր և բարոյական արժէքները և քննական ոգի է մտցրել աշխատաւոր մասսաների մէջ:

«Բայց նա և աւերել է:

«Գիւղատնտեսութեան այնքան կարևոր ասպարէզում նա դանդաղեցրել է և շատ յաճախ անհնար է դարձրել տեխնիկական առաջադիմութիւնը, ծծել է վաշխառուարար հողի հիւթերը և ոչինչ է դարձրել նրան, նա խանդարել է աշխատանքի հասարակական ձևերի զարգացման երկրագործ աշխատաւորների մէջ: Կապիտալիստական կարգի երկու կարևոր ազդակները՝ ան-

ծայր շահամոլութիւնը, տեխնիկայի զարգացման հետ միասին, սեպհականադրկիլ են անմիջական արդիւնաբերողներին և առաջ են բերել մի չը տեսնւած մասսայական թշուառութիւն: Աշխատաւորի կացութիւնը կորցրել է իր կայունութիւնը: Ամեն ինչ դարձել է ծախու ապրանք, և տաղանդը, և մտաւոր ոյժը, բարոյականութիւնը, և գեղեցկութիւնը, և հասարակական հիւղինակութիւնը:

«Այդ կապիտալիզմի ծոցում ծնւել է ժամանակակից սոցիալիզմը, և եթէ մենք վերլուծման ենթարկենք արդի սոցիալիստական մտածողութիւնը և շարժումը, մենք կը տեսնենք, որ նըրանք, լինելով հանդերձ մի սոսկ «բէակցիա» կապիտալիզմի յոռի և քայքայիչ կողմերի դէմ, ձգտելով հանդերձ կապիտալիզմի յոռի և քայքայիչ կողմերի արմատական վերացման, պարփակում են իրենց մէջ նոյն կապիտալիզմի բոլոր դրական և ստեղծարար կողմերը: Սոցիալիստական միտքը իր մտապատկերների մի մեծ մասը քաղել է կապիտալիստական հասարակարգի ճոխ շտեմարանից և իր հասարակական իդէալի վսէմ շէնքը կառուցանելու համար օգտուել է մեծապէս կապիտալիզմի դրական տարրերից:

«Այդ շէնքի անկիւնաքարերն են ոչ թէ հաւասարութեան, եղբայրութեան և արդարութեան վերացական

և բնագծաթիւ մեկնութիւններէ հնթակայ հասկացողութիւնները, այլ չափազանց շօշափելի բաներ՝ մի կողմից ծայրայեղ կատարելութեան հասցրած արդիւնաբերական, գիտական և գեղարեստական տեխնիկան, միւս կողմից կանոնաւորւած և իր արդիւնաբերութեան մէջ գերագոյն աստիճանի հասցրած ընկերակցական և հասարակական աշխատանքը:

«Եթէ սոցիալիզմը, իբրեւ հասարակական իդէալ, իւրացրել է կապիտալիստական կուլտուրայի ամբողջ պրոգրեսիւ բովանդակութիւնը, նա, իբրեւ շարժում, իր ամենից խոր արժատներով կապւած է նոյն կապիտալիստական կուլտուրայի հետ:

«Սոցիալիստական շարժման կրողներ հանդիսանում են յաւելեալ արժէք արտադրողների այն խաւերը, որոնք կապիտալիստական հասարակակարգի շրջանակում արդէն արդիւնաբերում են ընկերակցօրէն, որոնք այլ կերպ արդիւնաբերելու տնտեսական հնարաւորութիւնը չ'ունին, որոնց մէջ տիրում է ոչ միայն շահի միատեսակութիւն, այլ և անհատական չահերի փոխադարձ պայմանաւորում, որոնք մշակել են իրենց աշխատանքային նոր և ուրոյն իրաւահասկացողութեան գեթ հիմնական սկզբունքները, կարողացել են ստեղծել մի շարք յատկապէս իրենց գոյութեան պայմաններին

և կուի պահանջներին ծառայող հիմնարկութիւններ:

«Այդպիսով, ժամանակակից սոցիալիզմը, թէ իբրեւ մտածողութիւն և թէ իբրեւ շարժում, արտայայտութիւնն է մի բարձր կուլտուրայի և կարող է մասսաների մէջ խոր արժատներ ձգել միայն այն վայրերում, ուր գոյութիւն ունեն վերջնապէս զանազանաւորւած հասարակական խաւեր, ուր արդիւնաբերութիւնը կատարւում է ընկերակցօրէն և հասարակականօրէն, ուր տեխնիկան, գիտութիւնը և գեղարեստը հասել են ամենաբարձր կատարելութեան: Մի խօսքով, սոցիալիզմը զառնում է աշխատաւոր մասսային հաւաքատ և նրա շարժումները ղեկավարող մի իդէալ միայն այն վայրերում, ուր գոյութիւն ունի ժամանակակից կուլտուրան, այսինքն կապիտալիզմը*):

Ահա սոցիալիզմի Լութիւնը, Լ.Ա.Թաբէկեանը չի բաժանում աշխատաւորութեան տնտեսական շահերը կուլտուրականից և սոցիալիզմը ըմբռնում է ոչ միայն իբրեւ տնտեսական կաթնգործի, այլ և կուլտուրական հասկացողութիւն: Սոցիալիստական շէնքի անկիւնաքարերն են ոչ միայն ծայրայեղ կատարելութեան հասցրած արդիւնաբերական տեխնիկան, այլև գիտական և գեղարեստական տեխնիկան: «Սոցիալիզմը, իբրեւ հասարակական իդէալ, իւրացրել է կապիտալիստական կուլտուրայի ամբողջ պրոգրեսիւ բո-

վանդակութիւնը և իր մէջ պարփակում է նաև նոր, ուրոյն աշխատաւորական իրաւահայեցողութիւն, նոր բարոյագիտութիւն, նոր և զուտ աշխատաւորական հիմնարկութիւններ (արհեստակցական միութիւններ, կօօպերատիւ ընկերութիւններ, ժողովրդական տներ) և այլն: Սոցիալիզմը մի ամբողջական և բարձր կուլտուրա է:

Սոցիալիզմի այս գիտական ըմբռնումից է ահա ելնում Աթաբէկեանը, երբ նա աշխատաւոր դասակարգի շահերի կտրտումը դաշնակցական ղեկավարների կողմից տնտեսական դասակարգային և ազգային կուլտուրական համարում է սոցիալիզմի աղաւաղում:

IV

Եթէ այդպէս է, եթէ սոցիալիզմը ծնունդ է առնում կապիտալիստական կարգի ծոցում, եթէ սոցիալիզմը, իբրև մասժողութիւն և իբրև շարժում արտայայտութիւն է մի բարձր կուլտուրայի, եթէ նա կարող է արմատներ ձգել միայն այն վայրերում, ուր արդիւնաբերութիւնը, տեխնիկան, գիտութիւնը և զեղարեստը հասել են ամենաբարձր կատարելութեան, ուր, մի խօսքով, գոյութիւն ունի ժամանակակից կուլտուրան, այսինքն կապիտալիզմը, ապա ուրեմն հարց է առաջ գալիս, «հնարաւոր է արդեօք սոցիալիստական կազ-

մակերպութիւնը նախակապիտալիստական շրջանի աշխատաւոր ղեկագիծեան մէջ»: *) Հնարաւոր է սոցիալիստական կազմակերպութիւն ծածկահայաստանում: Պատասխանը պարզ էր, պէտք է լինէր բացասական: Իրենք Դաշնակցութեան թէորետիկոս (Մ. Յոհաննիսեան և այլն), չէին հերքում, որ ծածկահայաստանը մի երկիր է, որի մեծ մասը ապրում է դեռ ևս նստորալ տնտեսութեան շրջանում: Հետևապէս սոցիալիստական շարժման մասին այնտեղ խօսք չի ել չէր կարող և սոցիալիստական կազմակերպութեան կարիքը ևս այնտեղ նոյնպէս չէր կարող լինել: Մինչդեռ Կովկասում սոցիալիստական շարժման օրիկտիւ պայմանները արդէն գոյութիւն ունէին և սոցիալիստական կուսակցութեան անհրաժեշտութիւնը ևս զգացւում էր ուժեղ կերպով, ինչպէս տեսանք վերը: Ահա ինչու 1905-6 թ. ական. հայ բանւորական շրջաններում ամենահրատապ հարցն էր տաճկահայ դատի և ռուսահայ աշխատաւորի դասակարգային դատի անջատման հարցը: Կարճ էր արդեօք միևնոյն կուսակցութիւնը միաժամանակ ծառայել և մէկ և միւս դատին առանց մէկին կամ միւսին վնասելու, թէ դրանք երկու տարբեր դորժեր են, որոնք պահանջում են և տարբեր կազ-

*) «Վերաբնահատումներ» եր. 66:

մալիերպութիւններ զոյութիւնը:

Այդ հարցերին Լ. Աթաբէկեանը տալիս է հետեւեալ պատասխանը.

«Տաճկահայ դատը, իբր մի ամբողջ ժողովրդի քաղաքական դատ, իր էութեամբ տարբերում է կովկասահայ աշխատաւորի դատակարգային դատից»:

«Տաճկահայ իրականութիւնը չէ ըստեղծել զեւ մի սոցիալիստական կուսակցութեան անհրաժեշտութիւնը, այնտեղ բացակայում են սոցիալիստական շարժման բոլոր օբիեկտիւ նախամայմանները, իսկ Անդրկովկասում այդ նախապայմանների մեծ մասը իրականացած են արդէն և մինչդեռ սոցիալիզմը Տաճկահայաստանում մի բռնադրօսիկ ուտօպիա է, մեզ մօտ նա մի անհրաժեշտութիւն է»: *)

Լ. Աթաբէկեանը ինքը մանրամասնօրէն վերլուծում է Տաճկահայերի սոցիալ-տնտեսական կեանքը և հիմնաւորում այդ կարծիքը, որ տաճկահայերի համար սոցիալիստական կուսակցութիւնը անհրաժեշտութիւն չէր: Բայց նա պիտէր իր գաղափարական հակառակորդների դէմ կուել հէնց ներանց զէնքովը: Եւ ահա այդ կարծիքը հիմնաւորելու համար նա բերում է Խաթակի (Դաշն.) հետեւեալ խոստովանութիւնը.

«Կովկասը Թիւրքահայաստան չէ.

*) Բիւրաք. «Խնչու ենք անջատում Դ-ից եր. 15:

այստեղի թէ մտաւոր, թէ տնտեսական և թէ քաղաքական պայմաններն անագին զանազանութիւն ունեն այնտեղից: Հէնց միայն այն, որ այստեղ կան երկաթուղիներ ու խճուղիներ, բանկեր ու այլ կրեդիտային հաստատութիւններ... որ այստեղ հարկերը բոլորն էլ դրամական են, այն ինչ այնտեղ նրանց մի խոշոր մասը բերքերով առնւող, այստեղ դրամական տնտեսութիւնն արդէն լիապէս թափանցել է երկրի ամենամեծ մասերում — մնացել են միայն մի քանի անկիւններ, այն էլ Թիւրքիայից նոր խլած շրջաններում: Վերջապէս այստեղ գոնէ երկրի մի քանի կէտերում սկսել է խոշոր արդիւնադործութիւն՝ մանաւանդ հանքայինը և գործարանայինը: Բազում, Թիֆլիսում, Բաթումում, Սանահնի ձորում, Զանգեզուրի հանքերում, Գետաբէկում արդէն կազմել են հայ բանւորութիւններ, եթէ ոչ վերջնականապէս կտրած իրենց կապը մայր հողի հետ: Մետաքսագործական գործարանները, բամբակի, կոնսերվների, բրինձի և այլ տեսակի արտադրութիւններն արդէն կամաց-կամաց սկսում են մանր տնայնագործական ձևից անցնել խոշոր կապիտալիստական ձևի:

«Միւս կողմից հողի սակաւութիւնը սկսում է շերտաւորել մեր գիւղացիութիւնը, մանաւանդ Ղարաբաղի շրջակայքի գաւառներում: Գիւղացիական

դասը դառնում է դիւղացիական դասակարգ, կազմում է աշխատաւոր դիւղացիութիւն (անհող, սակաւահող և իր աշխատանքի համաչափ միայն հող ունեցող) և գիւղացի կոչւող, նոյն իսկ գիւղում ապրող, բայց ուրիշներին կեղեքելով պարտաւոր մի դասակարգ-գիւղական բուրժուազիա»։ *)

«Գրողը—աւելացնում է Աթաբէկեանը—սրամիտ թափալն է, Դաշնակցութեան յաւիտենական պատուհասը»։**) Պատուհասը, որովհետեւ նա իր հակառակորդների ձեռք այդպիսի արգու-մենտներ է տալիս։

Եւ այսպէս ուրեմն այդ երկու դասերը—Տաճկահայ դասը և ռուսահայ աշխատաւորութեան դասակարգային դասը—էապէս իրարից միանգամայն տարբեր դասեր են, և որովհետեւ այդ այդպէս է, Աթաբէկեանը ասում է.

«Մենք պահանջում ենք միայն երկու տարբեր գործերի համար մի ամբողջ ժողովրդի քաղաքական ազատագրութեան և մի դասակարգի սոցիալիստական շարժման համար—երկու անկախ կազմակերպութիւններ»։

«Մեր նպատակը չէ կովկասահային բաժանել տաճկահայից, այլ աշխատաւորի սոցիալիստական շարժումը եւ կազմակերպութիւնը բաժանել մի ամբողջ ազգութեան միջդասակար-

*) Վերագնահատումներ եր. 120.

**) Ibid.

գային, բայց այնուամենայնիւ բուրժուազիայի ղեկավարութեան տակ գտնւող շարժումից եւ կազմակերպութիւնից»*)։ Ընդգծ. մերս են Ն. Տ.

Իսկ ինչպէս ռուսահայ աշխատաւորական կուսակցութիւնը պէտք է անկախ լինէր Տաճկահայ դատին ներքաժ կուսակցութիւնից։ Որովհետեւ այդ դէպքում նրա համար պարտադիր, ծրարագրային չէր լինի տաճկահայերի ազատագրութեան գործին օժանդակելը։ Իսկ ինչպէս այդ օժանդակութեանը չը պէտք է պարտադիր լինէր։

«Պարտադիր, այսինքն ծրագրային, չի կարող լինել Անդրկովկասում գործող մի սոցիալիստական կազմակերպութեան օժանդակութիւնը տաճկահայերի ազատագրական գործին հետեւալ պատճառներով։

Նախ, որովհետեւ այդպիսով կարող է տուժել թէ սոցիալիստական կազմակերպութիւնը և թէ տաճկահայ քաղաքական կուսակցութիւնը։

Սոցիալիստական կազմակերպութիւնը պիտի հրաժարւի այդ դէպքում այն աշխատաւոր տարրերից և խմբակցութիւններից, որոնք ընդունում են սոցիալիստական ծրագիրը, իսկ տաճկահայերին օգնելու ծրագրային պարտականութիւնը չեն ընդունում։

«Ապա, եթէ տաճկահայ գործը գրտ-

*) Բիւսարդ, «Ինչու ենք անջատուում Դ-ից եր, 20»

նւի մի սոցիալիստական կազմակերպութեան ղեկավարութեան տակ, կամ եթէ նա առաջ տարւի մի այդպիսի կազմակերպութեան պարտադիր աջակցութեամբ, տաճկահայ գործը պիտի զրկւի այն մասնակցութիւնից և օժանդակութիւնից, որը կարող են ցոյց տալ և երկու տասնամիակի ընթացքում ցոյց են տւել, հայ ժողովրդի ոչ սոցիալիստական տարրերը:

«Միւս կողմից, եթէ այդ տարրերի աջակցութիւնը կատարւի մի սոցիալիստական կազմակերպութեան միջոցով, պիտի ընդունւի այդպիսով և ներանց մասնակցութիւնը և ազդեցութիւնը այդ սոցիալիստական կազմակերպութեան մէջ, պիտի թոյլ տրւի, որ յեղափոխական մանր բուրժուան կամ ազգասէր խոշոր բուրժուան և հակասոցիալիստը շարունակեն միջնացնել աշխատուոր մարդու դասակարգային գիտակցութիւնը: Այսինքն կովկասեան Դաշնակցութիւնը պիտի կրկնուի»:

Այս պատճառներով էր ահա, որ կովկասում պէտք էր ստեղծել մի անկախ սոցիալիստական կուսակցութիւն և այդ պատճառներով էր, որ առաջացաւ անջատական շարժումը այստեղ, այլ ոչ այս կամ այն այն անձաւորութեան քմահաճոյքի պատճառով: Որ սոցիալիստական այդ շարժումը մի որևէ անձնաւորութեան արհեստականօրէն ստեղծած գործը

չէր, դա պարզ էր նաև նրանից, որ բանւորութեան մէջ այդ հոսանքը, ինչպէս ցոյց տւինք վերը, սկըսած էր վաղուց:

V

Եթէ այսպիսով անհրաժեշտ է մի անկախ սոցիալիստական կուսակցութեան ներկայութիւնը այստեղ, հարց է առաջ գալիս թէ ինչպիսի դիրք է բռնելու այդ կուսակցութիւնը դեպի տաճկահայ դատը: Այս հարցը հայ-սոցիալիստական (անջատական) հետեւապէս և Աթաբէկեանի աշխարհայեացքի հիմնական խնդիրներից մէկն է, որովհետև այն հայեացքից, որ նա պիտի ունենար այդ խնդրի մասին, բնականօրէն պիտի բխէր և ազգային քաղաքականութեան նոր ըմբռնումը:

Մինչև այդ, ինչպէս յայտնի է, բոլոր հայ կուսակցութիւնները—մշակական, հնչակեան թէ դաշնակցական—տաճկահայերի ազատագրութիւնը համարում էին անջատ-հայկական, սեպարատ—ազգային մի գործ, որ կարելի էր զլուխ բերել միայն և միայն եւրոպական պետութիւնների միջամտութեամբ: Այստեղից էլ առաջանում էր այն գործելակերպը, որին տասնեակ տարիներ հետեւել են այդ կազմակերպութիւնները: Արտասահմանում պրօպագանդ մղել հայոց հարցի վերա-

բերեալ հասարակական հայանպաստ կարծիք առաջ բերելու համար, իսկ Տաճկաստանում ցոյցեր և ապստամբութիւններ՝ թէկուզ և անպատրաստ ապստամբութիւններ կազմակերպել և այդպիսով եւրոպական դիպլոմատիայի ուշադրութիւնը դրաւել հայերի վիճակի վրայ և ստիպել նրան միջամտելու տաճկական գործերին հայկական հարցին բաւարար լուծումն տալու համար — ամա այն գործելակերպը, այն ճանապարհը, որին հետեւել են մեր ազգային գործիչները տարիներ շարունակ:

«Մեր հայեացքը — ասում է Լ. Աթաբէկեանը — տաճկահայ խնդրի մասին հետեւեալն է:

«Տաճկահայ խնդիրը տաճկական մեծ խնդրի քաղկացուցիչ մասն է միայն: Խենթութիւն է կարծել, որ հայ ժողովուրդը, որը մինչև անգամ իր հայրենիքում փոքրամասնութիւն է կազմում. պիտի կարողանայ սեփական ոյժերով ազատագրւել: Խենթութիւն է կարծել, որ եւրոպական դիպլոմատները պիտի կամենան և տաճկահայ դատի երկու զոյգ եւրոպական բարեկամները պիտի կարողանան նպաստել յատկապէս տաճկահայերի ազատութեան գործին: Հայ ժողովուրդը պիտի ազատի տաճիկի հետ միասին, կամ ընտել ազատի: Տաճկահայ յեղափոխութիւնը, այդ պատճառով, տաճկական յեղափոխութեան

քաղկացուցիչ և ենթակայ երևոյթներէից մէկը պիտի կազմի և չի կարող ունենալ որևէ սեպարատիստական նպատակ:

«Հայդուկային արշաւանքների, անպատրաստ ապստամբութիւնների, դիպլոմատիական ակնկալութիւնների և պարլամենտական հարցապնդումների քաղաքականութիւնը պէտք է թողնել և ձեռնարկել անմիջապէս միջազգային յեղափոխութեան կազմակերպութեան թիրքիայում:

«Գուցէ Դաշնակցութիւնը, երկու տասնամեակի չափազանց դառն փորձերից յետոյ, կարողանայ կանգնել այս հայեցակէտի վրայ, այն ժամանակ մեր համակրանքն ու սէրը, մեր օժանդակութիւնը տաճկահայ ժողովրդի ազատութեան համար մարտնչող Հայ Յեղափոխական Դաշնակցութեան պիտի պատկանէ*): (Ընդգծ. մերն են):

Սա ամբողջ մի յեղաշրջում էր նշանակում հայ քաղաքական մտածողութեան և կեանքի մէջ: Այն, ինչ որ տասնեակ տարիների ընթացքում հայ կազմակերպութիւնների համար անվիճելի է եղել, այն, ինչ որ մուսուլման գութեան աստիճանի հասած ոգևորութեամբ և կուրօրէն անում էին բոլոր գաղափարական — գործիչները, ոչ միայն կասկածի է ենթարկւում, այլ վե-

*) Բիխարդ. «Ինչու ենք անջատուում Դից» էր, 18—19.

րագնահատում և դատապարտում է, իբրև մի սխալ, թէկուզ և ճակատագրական մի պատմական սխալ, և հակադրում մի ուրիշ բանի:

Տաճկահայերը — ասում է այստեղ — Տաճկաստանում ապրող իր հարևան տաճիկ, քիւրդ և այլ ժողովուրդների հետ միասին պէտք է ձգտեն ազատութեան, ժողովուրդների, որոնք նոյնքան ճնշւած և իրաւազուրկ են գուցէ ինչքան և իրենք: Տաճկահայ յեղափոխութիւնը Տաճկաստանում ապրող ժողովուրդների յեղափոխութեան մի մասը պէտք է լինի և որևէ սեպարատիստական նպատակ չպիտի ունենայ: Հայ ժողովուրդը կամ պիտի ազատւի թուրք, քիւրդ և այլ ճնշւած ժողովուրդների հետ միասին, կամ ինքը մենակ, առանձին, սեպարատ ճանապարհով չպիտի ազատւի: Ահա ինչու և պէտք է թողնել մեր վարած ամբողջ սխալ ազգային քաղաքականութիւնը տաճկահայերի վերաբերեալ: Պէտք է թողնել այն բոլոր յոյսերը, որ գնում էինք եւրոպական դիպլոմատիայի վրայ, պէտք է թողնել և անսպասարկատ ապստամբութիւնների, հայդուկային՝ նոյնիսկ հիացմունք առաջացնող արշաւանքների մեր գործելակերպը, բոլոր իրենց ազնաւորներ հետևանքներով: Եւ Տաճկաստանում պէտք է գիմել նոր ու ճշմարիտ յեղափոխական ճանապարհի, այն է միջազգային յեղափոխական ճանապարհի:

Տաճկահայը պէտք է ասի իր հարևաններին, որ ինքը չի ձգտում նրանից բաժանելուն, այլ որ կամենում է նրանց հետ միասին ընդհանուր ոյժերով և համերաշխութեամբ բոլորի պըրութիւնը բարւոքել, կեանքի մարդավայել պայմաններ ստեղծել, որ նա պատրաստ է նրանց հետ միասին ազատութեան ձգտել:

Սա, ինչպէս ասացինք, մի կատարեալ յեղաշրջում էր նշանակում հայ հասարակական մտածողութեան մէջ, սա նշանակում էր հիմնական քննութեան և վերագնահատման ենթարկել բոլոր հայ հասարակական ձգտումներն ու իդէալները և դնել նրանց միակ ուղիղ և միջազգային պատւանդանի վրայ*): Մի խօսքով սա նշանակում էր ամբողջ քաղաքականութիւնը փոխել — տաճկահայ ազգային սեպարատիստական քաղաքականութեանը հակադրել մի նոր միջազգային քաղաքականութիւն:

Եւ այն անկախ անդրկովկասեան սոցիալիստական կուսակցութիւնը, որ պէտք է առաջ գար և առաջ եկաւ ի դէմս Հայ սոցիալիստ յեղափոխական կուսակցութեան բնականօրէն պէտք է կանգնէր և կանգնած է այդ տեսա-

*) Այդ տեղից է առաջ գալիս այն, որ անշատական հայ սոց. յեղ. անփոխականները իրենց գիտական ժողովածուին տալիս են «վերագնահատումներ» անդունք:

կէտի վրայ տաճկահայ խնդրի նկատմամբ. նա կարող էր օժանդակել միայն այն կազմակերպութիւններին, որոնք այդ գործերակերպին էին ընդունում:

«Մենք—ասում է Աթաբէկեանը—ամեն մի տաճկահայ շարժման, ամեն մի տաճկահայ յեղափոխական կազմակերպութեան և ամեն մի յեղափոխական ձեռնարկի չպիտի օժանդակենք: Մենք կօժանդակենք միայն այն կազմակերպութիւններին, որոնք բաժանում են մեր հայեացքը տաճկահայ խնդրի վերաբերմամբ և որոնց գործերակերպը մենք կը համարենք նպատակայարմար*):

Եւ ով գիտէ, եթէ հայ սոցիալիստ-յեղափոխական կազմակերպութիւնը ծաւալէր ամբողջ ուսանայ աշխատաւորութեան մէջ, ձեռք բերէր նոյնպիսի ազդեցութիւն, ինչպիսին ունի, օրինակ, վրաց սոցիալ-դեմոկրատիան վրաց ժողովրդի վրայ, նա շնորհիւ իր այս միջազգային, քաղաքականութեան թերեւս կարողանար կանխել շատ փոքր ջանքեր, որոնք ահագին հայ ժողովրդի գլխին, գտնել մի ընդհանուր լեզու մեր հարեան աշխատաւոր ժողովրդների հետ: Նա կընդատէր յեղափոխական շարժման և սոցիալիստական կազմակերպութեան առաջ գալուն և զարգանա-

լուն նաև մեր հարեանների մէջ: Յայտնի է, որ այս յեղափոխութեան ժամանակ Ղարաբաղի թուրք գիւղացիութիւնը հայ սոցիալիստ-յեղափոխական Լ. Աթաբէկեանին պատգամաւոր ընտրեց Համառուսական գիւղացիական համագումարի համար: Իր ընտրութեան մէջ թուրք գիւղացիութիւնը չէր սխալուում: Նա լաւ էր հասկանում, որ սոցիալիստ-յեղափոխական կուսակցութիւնն է իսկական պաշտպանը Ռուսաստանի համայն աշխատաւորութեան, հետեալէս և թուրք գիւղացիութեան շահերի: Դժուար չէ երևակայել, որ եթէ սոցիալիստ-յեղափոխական կուսակցութիւնը մեր մէջ դառնար տիրող կուսակցութիւն, նա անշուշտ, մեծ վստահութիւն կը վայելէր իր էութեամբ գերազանցապէս յեղափոխական թուրք ժողովրդի կողմից:

Բայց հանգամանքները այլ կերպ դասաւորեցին: 1905—6 թւականներին յետոյ ունակցիան հետզհետէ ուժեղացաւ, իսկ միւս կողմից մեր կեանքի մէջ խոր արմատներ ձգած կուսակցութիւնները արգելք հանդիսացան նորափթիթ սոցիալիստ-յեղափոխական շարժման ծաւալման: Թէ մէկ և թէ միւս պատճառով հայ աշխատաւորութիւնը հնարաւորութիւն չունեցաւ ծանօթանալու իր այս նոր և իսկական ժողովրդական-աշխատաւորական կուսակցութեան հետ: Եւ մեր հրամանադար կուսակցութիւնները,

*) Իրիարդ եր. 18

հայ բուրժուա-դեմոկրատական օլիգարխիան, շարունակեց իր վտանգաւոր և ազգակործան քաղաքականութիւնը, ազգագործան մանաւանդ պատերազմի ընթացքում, երբ այդ կուսակցութիւնները կատարեալ գործիք դարձան ցարիզմի ձեռքին, և նրա թելադրանքով, առանց հայ ժողովրդի կամքը հարցնելու, նրան կռող կողմ յայտարարեցին, կամաւորական խմբեր կազմակերպեցին և այլն (թէև պէտք է ասել որ այդ խմբերի անդամների թիւը 5—6 հազարից դէնը չանցաւ): Այդ ժամանակ, երբ այդ կուսակցութիւնները գործում էին ազատ, օգտակար մամուլի ազատութիւնից, երբ «Հորիզոնը» Հայաստանի աւտոնօմիայի հարցով է զբաղւում, հայ սոցիալիստական հոսանքները ստիպւած էին լռելու սահմանափակելով զաղտնի ժողովներով բողոքներ և ռեզօլյուցիաներ հանելով այդ ամենի դէմ: Ժողովրդի բարեկամների համար գործելու, զբոլու և խօսելու ազատութիւն չկար և հայ սոցիալիստների ձայնը՝ զգուշացուցիչ և հեռատես խօսքը չհասաւ հայ աշխատաւոր ժողովրդի ականջին:

V)

Սոցիալիզմի գիտական ըմբռնումից ելնելով և Աթաբէկեանը մօտենում է նաև մի կարևոր խնդրի, այն է ազգի և դասակարգի փոխ-յարաբերութեան խնդրին: Այս հարցում էս, ինչպէս

և սոցիալիզմի նա հակադրում է իր, սոցիալիստ-յեղափոխական ըմբռնումը դաշնակցական ըմբռնման:

Հստ դաշնակցական թէօրետիկոս՝ Թաթալի, «սոցիալիստ-յեղափոխականի համար կան բազմաթիւ ազգեր, որոնց մէջ կան դասակարգեր, աշխատաւոր և կեղեքող»:

Այս տեսակէտի համաձայն «ազգ» գաղափարը աւելի բարձր գաղափար է քան դասակարգը և հետևապէս առաջինին ստորադասւած է երկրորդը:

Նկատելով, որ «պ. Թաթալի այս մտաւոր արտադրութիւնը ոչ մի առնչութիւն չունի սոցիալիստ-յեղափոխական մտածողութեան հետ»*) և Աթաբէկեանը տալիս է ազգութեան և դասակարգի բնորոշումները:

Նախ թիչ է ազգութիւնը:

«Ազգութիւնը — ասում է նա—մի կոլլեկտիւ անհատականութիւն է, որը առաջ է եկել մարդկանց կենակցութիւնից և արիւնակցութիւնից: Կենակցութիւնը և արիւնակցութիւնը, այսինքն վիճակակցութիւնը կամ ընդհանուր պատմութիւնը առաջ են բերել առանձին անհատների մէջ պսիխօֆիզիքական նմանութիւն»**), Այդ ֆիզիկօպսիխապէս նմանների ընդհանուր յաակութիւնները, փոխադարձ

*) «Վերադնհատումներ» եր. 84.

**) Այսինքն մարմնական, արտաքին հոգեբանական նմանութիւն (բնատրութիւն և պիւր)՝

համակրանքը, լեզուն, գեղարվեստը, ինքնապահպանման և ինքնապաշտպանման դժգոհումները և անկախութեան ձգտումը և այն բոլոր գաղափարները, զգացումները և տենչերը, իդէալները, պատւասիրութիւնը և այլն, որոնք բղխում են այդ հիմնական տարրերից կազմում են ժամանակակից ազգութեան էութիւնը:

«Սուրբ թիւրիմացութիւն կը լինէր սակայն կարծել, որ ազգութիւնը, այսինքն ազգի պսիխիկան բովանդակութիւնը, մի անփոփոխ ամբողջութիւն է:

«Ազգութիւնը իբր մի մարդկային կոլլեկտիւ անհատականութիւն, ինչ պէս և այն ամենը, ինչ որ մարդկային է, ենթակայ է թէև դանդաղ, բայց մշտական փոփոխութեան: Նուաճող է իր որակը հիմնովին փոխել»^{*)}

Ապա նա բերում է Լավրովի հետեւեալ կարծիքը.

«Միևնոյն ազգը կարող է իր պատմութեան ընթացքում տարբեր գաղափարների ներկայացուցիչը դառնալ: Երբեմն նա դառնում է մի առաջադիմական գաղափարի ներկայացուցիչ, մի ուրիշ գէպքում նրա դրօշի վրայ գրւած կըլինի մի ուրիշ գաղափար, որը ամենից յետադիմական ազդեցութիւնն ունի մարդկութեան վրայ»: (П. П. Лавровъ,

*) «Վերագնահատումներ» նր. 96:

Истор. письма, 3-е изд. нр. 206):

«Ի՞նչ է ներկայացնում միւս կողմից—շարունակում է Սթարեկեանը—այս կամ այն գաստարզը առհասարակ և մեզ հետաքրքրող աշխատանքը գաստարզը մասնաւորապէս:

«Նորից հասարակական մի գրուպա, որի անդամները ունեն մի շարք ընդհանուր պսիխիկական զծեր, կապւած են իրար հետ նոյնատեսակ նիւթական և իդէական շահերով, տոգորւած են փոխադարձ համակրանքի և վիճակակցութեան զգացումով, ձգտում են նոյն հասարակական իդէալին մըղում են միացած ոյժերով իրենց ինքնապահպանման և ինքնապաշտպանման գործը, մի հասարակական գրուպա, որի իդէական բովանդակութիւնը նոյնքան ենթակայ է պրօպրիետիւ և րեզրիսիւ էվոլյուցիայի, որքան և ամեն մի ուրիշ մարդկային խմբակցութեանը: Դասակարգային ոգին, ինչպէս և ազգութիւնը «մի մեծ խմբի միասին տառապելուց է բուսել, նրանց թափած արցունքով ջրել, միասին խնդացած ուրախութեան արևով ջերմացիլ, հասունացել» (Ստալ, Չմարսւած բառեր):

«Եթէ այդպէս է—հարց է տալիս Սթարեկեանը—ապա ինչու առաջնութիւնը տալ ազգին և ոչ դաստգարգին»^{*)}:

«Սոցիալիստական մտածողութիւնը

*) «Վերագնահատումներ» նր. 97:

աղգի և դասակարգի վերայարգելութիւնների մասին պիտի յենւի մարդկային խմբակցութիւնների զարգացման տենդենցի վրայ, իսկ այդ տենդենցը կայանում է աւելի խոշոր խմբակցութիւնների առաջացման մէջ, ըստ որում այս նոր և խոշոր խմբակցութիւնների բաղկացուցիչ մասերը կորցնում են իրենց նախկին պիլիթական ըովանդակութիւնը կամ պահպանում են այն, եթէ այս վերջինը պարունակել է իր մէջ պրոգրեսիւ տարրեր: Գաւառական հայրենասիրութիւնը, դաւանական յարաբերութիւնները տեղի են տալիս ազգային գաղափարին և մենք տեսնում ենք բոլոր գաւառների և դաւանանքների միացումը ի մի ազգ: Չքանում են միմիայն իրենց արհեստակցական նեղ շահերով ապրող աշխատաւորական խմբակցութիւնները և առաջ է գալիս մի երկրի աշխատաւոր դասակարգը:

«Կապիտալիստական հասարակութեան ծոցում ծնունդ է առել մի նոր երևոյթ: Ինչոր ազգերի աշխատաւորները սկսում են գիտակցել իրենց նիւթական և իգէտկան շահերի ընդհանրութիւնը: Համաշխարհային տնտեսութիւնը, աշխատանքի միջազգային բաժանումը, հազորդակցութեան կատարելագործւած միջոցները, միևնոյն ընկերակցական աշխատելակերպը, կապիտալիստական միատեսակ կեղեքումը, սոցիալիստական կացու-

թեան, տանջանքների և տենչանքների միակերպութիւնը, միևնոյն թշնամին (այսինքն կալածատիրութիւնը և բուրժուազիան Ն. Տ.) սոցիալիստական միջազգային շարժումը գալիս են դուրս բերելու աշխատաւոր մարդկութիւնը ազգային անհատականութեան նեղ սահմաններից և ստեղծելու մի նոր, աւելի բարձր կարգի պիլիթական անհատականութիւն: Հասարակական կեանքի հորիզոնի վրայ ընդնամաբուծ է արդէն աշխատաւոր մասսաների եղբայրական կոլլեկտիւը, որն աւելի ըարձր է քան ազգը, ցեղը եւ կրօնը, բայց որը չէ ժխտում ընառն ազգը, ոչ ցեղը և ոչ կրօնը, այնպէս, ինչպէս ազգը չի ժխտում իր ծոցի մէջ ստեղծւած անհատականութիւնները: Նոյն տանջանքով և տենչանքով ապրող աշխատաւորական կոլլեկտիւ անհատականութիւնը առաջ կը բերի անտարակոյս իր ուրոյն գեղարւեստը, իր ուրոյն երգը, երաժշտութիւնը և քանդակագործութիւնը:

«Մեծ աշխատաւոր դասի այս կամ այն ազգային հատաձև, ցեղի, կլիմայի, վայրի, պատմական աւանդութիւնների ազդեցութեան տակ, կը պահպանի, անտարակոյս, իր քիչ թէ շատ ուրոյն գունաւորումը, յատկութիւնները, սովորութիւնները, լեզուն և գեղարւեստը, սակայն այս ամենը նոյն յարաբերութիւնը կունենայ դէպի աշխատաւոր դասակարգի ապագայ ըս-

տեղծադրութիւնը, ինչ յարաբերութիւն գաւառական կուլտուրան ունի դէպի ազգային կուլտուրան:

Այս է հասարակական պրոգրեսիւզարգացման տենդենցը և սոցիալիստական կազմակերպութիւնը, նպատելով մի աշխատաւորական իդէօլոգիայի մշակման, աշխատաւոր դասակարգի ազգային հատաձնները մօտեցնելով իրար, ստեղծելով հանրաշխատաւորական հիմնարկութիւններ, բարձրացնելով աշխատաւորների կուլտուրական նիւօն, գործում է այդ պրոգրեսիւ տենդենցի ուղղութեամբ:

Նրա վարմունքի գիծը նախորդած է այդ տենդենցի յստակ ըմբռնողութեամբ*):

Այստեղ Աթաբէկեանին մենք նորից տեսնում ենք կանգնած գիտական հողի վրայ, և պէտք է ասել նա առաջին է մեր մէջ, որ հարցը դնում է այդ հողի վրայ**):

Ազգութեան և դասակարգի փոխյարաբերութեան խնդրին նա միանգամայն ճիշտ կերպով մօտենում է ինչպէս հասարակական զարգացման, նոյնպէս և պրոգրեսի, մարդկութեան յառաջադիմութեան տեսակէտից:

Հասարակական զարգացումը,

*) «Վերագնահատումներ» եր, 98-99:

**) ԾԱՆՕԹ. Լ. Աթաբէկեանը այդ հարը յատուկ ուղղակիութեան նիւթ է դարձրել իր «Ազգութիւն և դասակարգ» էսէյի մէջ, ն. 8.

տանում է դէպի մարդկային խոշոր խմբակցութիւնների առաջացումը: Մանր ցեղերը միանում են ազգութիւն կազմում, մանր աշխատաւորական իրենց նեղ արհեստակցական շահերով կապած խմբակցութիւնները միանում են և կազմում մի պետութեան աշխատաւոր դասակարգ, վերջապէս բոլոր ազգերի աշխատաւորները սկսում են արդէն գիտակցել իրենց տնտեսական, և իդէական շահերի ընդհանրութիւնը և «հասարակական կեանքի հորիզոնի վրայ արդէն ընդնշմարւում է աշխատաւոր մասսաների եղբայրական կոլլեկտիւը, որն աւելի բարձր է քան ազգը, ցեղը և կրօնը, բայց որը չէ ժխտում բնաւ ոչ ազգը, ոչ ցեղը և ոչ կրօնը»: Եւ այն ամենը, ինչ որ նպաստում է միջազգային աշխատաւորական այս կոլլեկտիւի զարգացման ցանկալի է և յառաջադիմական, որովհետեւ այդ զարգացումը համապատասխանում է անհատի բազմակողմանի և ներդաշնակ զարգացման, և, ընդհակառակը, ոչ ցանկալի և յետադիմական է այն ամենը, ինչ որ խանգարում է դրան:

Ահա ինչու Լ. Աթաբէկեանը միջազգային մեծ աշխատաւորական դասակարգը աւելի բարձր հասկացողութիւն է համարում, քան ազգութիւնը և Խաժակի այն տեսակէտը, որի համաձայն «ազգը» աւելի բարձր գաղափար է, քան

դասակարգը, անւանում է յետադիմական:

„Պաշնակցութիւնը—աւելացնում է նա—յանձինս իր միակ շնորհալի թէորեմիկոսի (Խաժակի, Ն. Տ.) ազգի և դասակարգի փոխարարներութիւնների արդի կացութիւնը դարձրել է ծրագիր և յայտնագործել է այդպիսով մի ամբողջ յետադիմական բովանդակութիւն *)

VII

Ինչպէս և Աթաբէկեանը վերաբերւում Պաշնակցութեանը, իբրև մի հասարակական երևոյթի: Մենք մասամբ արդէն ծանօթացանք Պաշնակցութեան իդէօլոգիայի հետ, որին նա հակադրում էր իր, սոցիալիստ-յեղափոխական իդէօլոգիան: Մենք տեսանք, թէ ինչպէս էր Պաշնակցութիւնը ըմբռնում սոցիալիզմը, ազգի և դասակարգի փոխարարներութիւնը և ազգային քաղաքականութիւնը:

Բայց ինչով էր բացատրւում այն, որ Պաշնակցութիւնը այդ գաղափարներն էր դաւանում և ոչ թէ մի ուրիշը: Ինչով էր բացատրւում, որ Պաշնակցութեան ղեկավարները այդ կերպ էին հասկանում սոցիալիզմի, ազգութեան և դասակարգի գաղափարները և ոչ թէ մի ուրիշ կերպ: Բացատրւում էր դա, արդեօք, պատահական պատճառներով, օրինակ Պաշնակցական թէորե-

տիկոսների անշնորհքութեամբ կամ տպիտութեամբ, թէ դա ունէր իրախոր սոցիալոգիկական պատճառները:

Խաժակ, Սիմ. Ջաւարեան և այլն, դրանք բոլորը ոչ պատաստութիւնից էին զուրկ, և ոչ էլ շնորհքից նոյնիսկ տաղանդից: Դէպի Սիմ. Ջաւարեանը, իբրև մի յեղափոխական, մտքի վաստակաւոր մի մշակ և քարոյապէս բարձր մի անձնաւորութիւն, Աթաբէկեանը տաժում էր նոյնիսկ համակրանքի ամենախոր զգացում, Իսկ Խաժակին, ինչպէս տեսանք, յաճախ նա անւանում է «սրամիտ», «շնորհալի» և անւանում է առանց հեգնանքի, իրօնիայի, որով այնքան առատօրէն օժտել էր նրան բնութիւնը: Բնական է, որ եթէ Պաշնակցութեան ղեկավարների մտածողութեան մէջ սոցիալիզմը, դասակարգային շահը և այլն այս կամ այն ձևակերպումն են ստանում, դա չը պիտի բացատրել ոչ նրանց ցածր ընդունակութիւններով, և ոչ էլ անպատրաստականութեամբ: Եւ Լ. Աթաբէկեանը, ինչպէս յատուկ է գիտականօրէն մտածող մի մարդու, այս դէպքում ևս որոնում է Պաշնակցութեան, իբրև սոցիալական երևոյթի սոցիալական պատճառները:

«Պաշնակցութիւնը, ասում է նա— իբրև մի երկարատև հասարակական երևոյթ չի կարող ըննութեան ենթարկւել իր այս կամ այն մօմէնտի մէջ,

*) «Վերագնահատումներ» եր, 99:

այլ պիտի քննէի, ինչպէս գերմանացիներն են ասում՝ im Flusse*):

Այնուհետև նա տալիս է այդ կազմակերպութեան առաջացման պատճառները և զարգացման համառոտ պատմութիւնը:

«Նա (Դաշնակցութիւնը)—ասո՛ւմ է Աթաբէկեանը—սկիզբ է առել այն ժամանակ, երբ թիւրք կառավարութեան քաղաքական և տնտեսական կրկնակի հալածանքը հասել էր իր ներուժութեան ծայրայեղ աստիճանին, երբ հայ ժողովուրդը յաջողել է ձեռք բերել իր՝ մի կողմից անհատ, մի ազգ լինելու զիտակցութիւնը, երբ նա կարողացել է արտադրել մի ինտելիգենցիա: (Ընդծումներ մերն են. Ն. Տ.):

«... Տաճկահայ մաստան իր կողմից ինքը-զինքը մի ազգային ամբողջութիւն է և տեղական ու ուսանայ ինտելիգենցիայի զեկավարութեամբ ըստեղծել է իր ազգային կազմակերպութիւնը և շարժումը»:

«Առաջ է եկել Դաշնակցութիւնը**): Յիշատակելով, որ հայ ժողովուրդը այդ ժամանակ ապրում էր Դ. Բաթիպայի «ազատ երգեր»-ով Բաֆֆու վէպերով, Հնչակով, Իրօշակով և այլն, նա ասում է.

«Ինտելիգենտ թէ կիսաինտելիգենտ, ուղմիկ և կազմակերպիչ Դաշնակցութիւնը այդ աղբիւրներից էր քաղում

*) «Վերագնահատումներ» էր. 102:

**) Նոյնը էր. 104:

իր ամբողջ քաղաքական իդէօլոգիան: Թերահաւատութիւնը դէպի կուլտուրալէս այնքան տարբեր դրացի ազգերը և մեծ հաւատը դէպի զիպլոմատիկ միջմատութիւնը այդ իդէօլոգիի ամենից կարևոր անկիւնաքարերն էին կազմում և ուղղութիւն էին տալիս դաշնակցութեան բովանդակ գործունէութեան:

«Նրա լօզունդն էր՝ հայ ժողովրդի քաղաքական ազատագրումը հայերի ձեռով և զիպլոմատների օժանդակութեամբ» *):

Այնուհետև նա կանգ է առնում Դաշնակցութեան կովկասեան գործունէութեան վրայ:

«Դաշնակցութեան, ինչպէս և իւրաքանչիւր դեմոկրատիայի գոյութիւնը —ասում է նա—պայմանաւորաժէ դասակարգերի համերաշխութեամբ և զործակցութեամբ և նա, ինչպէս այդ պարզ է ամեն մի մտածողի համար, գտել է իր լրիւ արտայայտութիւնը և ծաւալել է իւր էներգիի մաքսիմումը, միայն այն մօմենտներում, երբ դասակարգային ներհակութիւնը տեղի է տւել դասակարգերի համերաշխութեան: Նրա գոյութեան չորս էտապները համապատասխանում են հայ կեանքի այդ մօմենտներին. սրանք կոչւում են Թիւրքահայ ազատագրութիւն, հայլուսաւորչական կալածանքի գրաւում, հայ-թուրքական պատերազմ և

*) «Վերագնահատումներ» էր. 104:

հայոց կաթողիկոսի մահ*):

Այսպէս ուրեմն Դաշնակցութիւնը ունի իրա գոյութեան պատմական պատճառները: Դրանք են «թիւրք կառավարութեան քաղաքական և տնտեսական հալածանքները» տաճկահայերի դէմ, հայ ժողովրդի ազգ լինելու գիտակցութիւնը: Եւ նրա գործունէութիւնը պայմանաւորւած է եղել դատակարգերի համերաշխութեամբ և զործակցութեամբ: Հետեապէս ինքը պատմութիւնը դաշնակցութիւնից ստեղծել է մի կուսակցութիւն, որ ընդգրկում էր ամեն տեսակի դատակարգեր, ամեն տեսակ սոցիալիստական տարրեր: Այդտեղ կային և բուրժուական և կղերական և բանւորական և այլ տարրեր: Եւ ահա քանի դեռ անվտանգ էր կուսակցութեան ամբողջութիւնը, սոցիալիզմի մասին խօսք չկար դաշնակցութեան զեկավարների շրջանում: Բայց երբ դաշնակցական բանւորները, ինչպէս ասացինք վերը, սկսում են դեռ 1901 թւից պահանջել հովվասեան գործունէութիւն, այսինքն դատակարգային կսիւ, երբ 1903 թւականին մի խումբ դաշնակցական բանւորներ ղուրս են վալիս կուսակցութիւնից և հիմնում սոց.-դեմ. բան. հայ կազմակերպութիւն և երբ, վերջապէս, 1904 թւին մի նոր, աւելի մեծ անջատում է առջ գալիս, որով հիմք է դրւում սոցիալիստայեղ. կազմակերպութեան,

*) Նոյնը եր. 107:

այն ժամանակ դաշնակցութեան առաջ կանգնում է մի հարց. կուե՞լ սոցիալիզմի, դատակարգային կուի գաղափարի դէմ, թէ՞ հաշտեցնել նրան ազգային գաղափարի և դատակարգային համերաշխութեան հետ: Դաշնակցութիւնը ընտրում է վերջինը, այսինքն հաշտութեան ճանապարհը: Այստեղից է ահա, որ առաջ էր եկել սոցիալիզմի գաղափարի այն աղաւաղումը, աշխատաւոր դատակարգի շահի այն բռնազբօսիկ կտրտումը տնտեսական-դատակարգային, ազգային-կուլտուրականի և մարդկային քաղաքականի, որ գտնւում ենք դաշնակցութեան ծրագրի մէջ: Այստեղից է առաջ գալիս և դաշնակցական թէորիտիկոսների այն կարծիքը, որ ազգութիւնը աւելի բարձրը հասկացողութիւն է քան դատակարգը, և որ, հետեապէս, դատակարգը պէտք է բոլոր դէպքերում ենթարկւի ազգին: Սոցիալիզմի և նացիօնալիզմի այս կենսակցութիւնը ունէր, ի հարկէ, իր սոցիոլոգիական պատճառները: Նա բղխում էր ոչ թէ դաշնակցական զեկավարների ցանկութիւնից, այլ դաշնակցութեան մէջ մտնող հակադիր սոցիալական տարրերի փոխյարաբերութիւնից: Այդ կուսակցութեան մէջ կային, ինչպէս գիտենք արդէն, և բուրժուական և բանւորական և մանր բուրժուական և տաճկահայ տարրեր: Հարկաւոր էր այնպիսի մի ծրագիր և իդէոլոգիա, որը կարողանար

այդ ամենին որոշ հափով բաւարարել:

Եւ ահա ստեղծուեալ է մի իդէօլօգիա և մի ծրագիր, որը ընդունուեալ է մի կողմից սոցիալիզմի գաղափարը և գասակարգային կռիւ սկզբունքը և խօստանում պաշտպանել աշխատաւորութեան «անտեսական» շահը, իսկ միւս կողմից ազգի գաղափարը աւելի վեր է դասում, քան միջազգային մեծ աշխատաւորական դասակարգի գաղափարը, պահպանում է միևնոյն ազգութեան սահմաններում եզոզ գասակարգների համերաշխութեան սկզբունքը, խոստանալով պաշտպանել նրանց կուլտուրական ազգային, մարդկային քաղաքական շահերը: Եւ որովհետեւ աշխատաւորութեան շահը ըստ այս սոցիալիզմի տնտեսական է (կուլտուրան ազգինն է) ուստի և սոցիալիզմը վերածուեալ է սոսկ մի էկօնօմիզմի:

Դաշնակցութեան օրինակը մի աւելորդ անգամ ապացուցում է այն ճշմարտութիւնը, որ կուսակցութեան սոցիալական կազմը միշտ իր դրօշմը դնում է նրա ծրագրի և իդէօլօգիայի վրայ: Գերմանական ամենամեծ կուսակցութիւնը, ինչպէս յայտնի է, ցնւարումն է, կաթօրիկների կուսակցութիւնը, որը նպատակ ունի պաշտպանել կաթօրիկ եկեղեցու շահը և որը մի կղերական-յեռագիմական կուսակցութիւն է: Բայց որովհետեւ նրա մէջ մտնում են և աշխատաւորական տարրեր, ուստի նա չէր կարող կօմպրօ-

միսներ չը դիմել, չը դիջել իր շարքերում կանգնած բանւորների ամենաէական պահանջների առաջ: Այդ է պատճառը, որ նրա ծրագրի և գաղափարաշարի մէջ մենք ամենայնազիմական կէտերի կողքին գտնում ենք նաև պահանջներ, որոնք կարող են բաւարարել քիչ-թէ շատ ղեմակրատիայի շահերը: Սակայն այդ «զեմօկրատական» պահանջները կամ կրում են դոհնիկ, գաղափարից դուրկ էկոնօմիզմի բնոյթ, կամ գրեւծ են ծրագրի մէջ ձայներ գրաւելու համար, այլ ոչ թէ հրեւիցէ նրանց իրազօրծելու համար կեանքում: Այդ է պատճառը, որ ցնւարումի ծրագիրը ոչեկցիօն պահանջների և «յեղագիտական» սկզբունքների մի կատարեալ խօնուրդ է ներկայացնում:

Դաշնակցութեան օրինակը մեր իրականութեան մէջ գալիս է ապացուցելու նոյն ճշմարտութիւնը: Անհրաժեշտ է սակայն այստեղ նկատել, որ Ռուսական Մեծ Յեղափոխութիւնը խոշոր էվօլիցիայ է առաջ բերել Դաշնակցութեան մէջ և այժմ Դաշնակցութիւնը այն չէ արդէն, ինչ որ յեղափոխութիւնից առաջ: Եւ այն ինչ ներկայացնում էր իրենից Հ. Յ. Դաշնակցութիւնը շատ առաջ, այժմ տեսնում են թուրք Մուսաֆաթիստները մէջ, Այդտեղ էլ մենք գտնում ենք տիրող դասակարգերի ձգտումը միացնել ազգութեան գաղափարի շուր-

Չը բոլոր դասակարգերին, և դրանով մի կողմից աշխատաւորութեան ուղադրութիւնը հետու պահել դասակարգային կուի պայքարից և միւս կողմից վերածնող թուրք ազգութեան ազդ լինելու ցանկութեանը բաւարարել, չէնց այդպէս էլ ըմբռնում էր այդ երեւոյթը Լ. Աթաբէկեանը: Այդ էր պատճառը, որ նա յաճախ ասում էր «Մուսաֆաթը մեր նախկին Դաշնակցութիւնն է համարեալ»:

Ի նկատի ունենալով ահա չէնց այդ հանգամանքը, որ մեր Դաշնակցութիւնը այժմ այն չէ, ինչ Մուսաֆաթը, որ այդ երկու ազգային կուսակցութիւնների նացիօնալիզմի մէջ կայ ահագին տարբերութիւն, նա ասում էր:

«Որքան էլ ժխտական լինի մեր վերաբերմունքը դէպի Դաշնակցութիւնը, որքան էլ որ մեծ լինին նրա մեղքերը հայ ժողովրդի աւաջ, այնուամենայնիւ մենք չենք կարող չը խոստովանել, որ նա ընդունակութիւնն ունի ահանջ դնելու հայ ժողովրդական զանդաժների զարկերակին, իսկ հայ ժողովրդի զարկերակը գերազանցապէս յեղափոխական է: Եւ երբ ինքը Դաշնակցութիւնը կամենայ լինել սէակցիօն, յետադիմական, հայ աշխատաւոր մասսաները կը խանգարեն դրան: Ահա ինչու մենք չենք կարող հանդուրժել: Որպէսզի բաւական լինի յայտարարի հայ դեմոկրատիայի դէմ, յանձնա Չ. Յ.

Դաշնակցութեան և վրաց դեմոկրատիայի դէմ, յանձնա վրաց մենչեիկներին»

Պարզ է թէ ինչու Դ. թիւնը չի կարող յետադիմական լինել: Որքան էլ այդ կուսակցութիւնը զիւս զտնւելիս լինի հայ նացիօնալիզմի, հայ բուրժուազիայի ազդեցութեան տակ, այնուամենայնիւ նրան հետեւող աշխատաւորական յեղափոխական հայ մասսաների ազդեցութիւնը աւելի պիտի ուժեղ լինի և իրօք այդպէս է:

Առհասարակ պէտք է ընդգծել, որ Լ. Աթաբէկեանին յատուկ էր մի բնորոշիւն: Երբ յատկութիւն, որ կրեան է դալիս նրա բոլոր հակադաշնակցական ըննադատութիւնների մէջ: Դա նրա օրինելիւնն է: Որքան էլ որ նա խիստ է և անողոր Դաշնակցութեան վերաբերեալ իր ըննադատականներում, որքան էլ որ նա այդ տեսակէտից «սուբիեկտիւ» է, նոյնքան էլ օրինելիւն է և արդար: Հասկանալ, նշանակում է ներել—ասում է առաժը: Աթաբէկեանը լաւ գիտեանալով Դաշնակցութեան ծագման, դարգացման, սխալների և «մեղքեր»-ի պատճառները կոյր ատկութեան թոյնով չէր առաջնորդւում իր յարձակումների և մեղադրանքների մէջ, այլ մի միայն ցանկութեամբ, այն է ուղղել նրա սխալները, ստեղծել նրա դէմ յանդիման մի նոր սոցիալիստական բանակ և վերացնել այն ամենը,

ինչ վտանգաւոր է հայ աշխատութեան
թիւան, հայ ժողովրդի գոյութեան և
զարգացման տեսակէտից:

«Եւ զրել եմ սիրելով:—Այսպէս վեր-
ջացում է նա «Խնչու ենք անջատ-
ւում Դաշնակցութիւնից» իր քննադա-
տականը, որը ուղղւած է Դեան դէմ:
—Եթէ իմ մտածողութեամբ վերա-
ւորել եմ քո զգացումները, ներքի ինձ:
Դա դիտմամբ չի եղել»:

VIII

Դաշնակցական թէօրեականները
ստեղծել են իւրայատուկ մի թէօրիայ,
որով նրանք ճշմունք են ապացուցա-
նելու Դաշնակցութեան սոցիալիստա-
կան դառնալու հաւանականութիւնը:
Դա «գտման և բիւրեղացման» թէօրի-
ան է: Աւելի ճիշտ գոյութիւն ունին
երկու թէօրիա:

Ըստ Դեան մեծամասնութեան թէ-
օրիայի գտումը մի պրոցեսս է, որ պի-
տի մարքի կուսակցութիւնը ամեն տե-
սակ բարոյապէս քիչ թէ շատ արա-
տաւորւած անձնաւորութիւններից:
Բայց այս տեսակի գտման խնդիրը
կարող է գոյութիւն ունենալ ամեն մի
կազմակերպութեան մէջ: «Ցերեկի
պէս պարզ է,—ասում է Աթաբէկեանը,
—որ, եթէ հնարաւոր լինի այդ տեսա-
կի գտումը Դաշնակցութեան մէջ, ե-
թէ մինչև անգամ մասսայական ահա-
բեկման միջոցով վերջնական անջատ-
ման ենթարկւեն, բոլոր դրամական

և անպարտաճանաչ կոմիտէականները,
բոլոր փամփուշտագող զինւորները, բո-
լոր վախկոտ իմբապետները և շուայ
շրջիկները, և կուսակցութեան մէջ մը-
նան միայն դրամատեսները, մա-
քուրները, քաջերը և սակաւապետները,
որ այդ ժամանակ ևս Դաշնակցութեան
հասարակական բնաւորութիւնը մի
մազաչափ փոփոխութիւն անգամ չի
կրի, այլ կարտայայտի աւելի սուր
և որոշ կերպով իր բոլոր բացասական
և դրական կողմերով *):

Ըստ միւս թէօրիայի Դեան գտում
է ոչսոցիալիստական տարրերից և
հետզհետէ կարող է դառնալ զուտ բիւ-
րեղացած մի սոցիալիստական կուսակ-
ցութիւն: Իսկ բիւրեղացնել ըստ խա-
ժակի նշանակում է ոչ միայն զտել,
այլև «երեւոյթների կամ կուսակցու-
թիւններին տալ որոշ պնդացած ոչ
բարացած ձևեր» **):

Այս թէօրիաները այսօր նորից հրա-
պարակ են եկել Դաշնակցութեան օր-
գան «Արև»-ում «Ձախ Դաշնակցական-
ների» առթիւ, ուստի արժէ փոքր ինչ
կանգ առնել մանաւանդ երկրորդ թէօ-
րիայի վրայ և պարզել այն հայեցա-
կէտը, որ Աթաբէկեանը ունէր այդ
մասին:

Ճիշտ, է արդեօք, որ Դաշնակցութիւ-
նը գտում է ոչ սոցիալիստական տար-

*) «Արեւիկայի հաստատումներ» եր. 191:

**) Ibid.

րերից: «Հնարաւոր է, արդեօք,—հարց է ապիս Աթաբէկեանը—Դաշնակցութեան մէջ ջոկում սոցիալիստական իմաստով»: Հնարաւոր է, արդեօք, որ Դ-նը զուի իր մէջ եղող ոչ սոցիալիստական տարրերից և բիւրեղանայ դառնայ մի մաքուր սոցիալիստական կուսակցութիւն:

Մենք գիտենք արդէն, թէ այդ կուսակցութեան կազմը ինչ տարրեր էր պարունակում իր մէջ: Այնտեղ կային և բուրժուական և կղերական և մանր բուրժուական և աշխատաւորական և տաճկահայ տարրեր: Երբ Դաշնակցութիւնը ընդունեց «սոցիալիստական» իր ծրագիրը՝ դժգոհ էին տաճկահայերը, իսկ «խոշոր բուրժուաներից, բուրժուազօնիկներից (այսինքն բուրժուական ինտելիգենտներից) և հոգևորականներից կազմած «կղերական-բուրժուական» ըլօկը, որը մինչև այդ ամենից բարեկամական վերաբերումն ունէր դէպի Դաշնակցութիւնը և չէր զլանում օգնելու սրան իր ոսկէ խորհուրդով և ուրիշ բաներով, որի հետ մեր Դաշնակցութեան ինտելլեկտուէլ կատարները մինչեւ այժմ դեռ չեն խզել իրենց անդրկուլիսեան յարաբերութիւնները, այդ ըլօկը գիտակցեց իր ուրոյն դասակարգային շահերը, մշակեց իր դասակարգային մտածողութիւնը, սկսեց ատել «թերուս վարժապետների և կուպիտ խմբապետների» դեմոկրատական կազմակերպութիւնը և պոկեց

—ընկաւ Դաշնակցութիւնից, թողնելով այս վերջինիս մէջ մի շարք՝ իր սրտին այնքան հարազատ տարրեր, որոնք կամ վճռականութիւնը կամ գիտակցութիւնը չունէին իրենց հետեւելու» *):

Այսպէս, ուրեմն, մենք տեսնում ենք, որ թէև բուրժուազիան և կղերականութիւնը հեռանում են կուսակցութիւնից, այնուամենայնիւ մնում են նրա մէջ նրանց սրտին այնքան հարազատ տարրեր: Միւս կողմից մենք տեսնում ենք, որ Դաշնակցութեան ղեկավարները չէին խզել իրենց անդրկուլիսեան յարաբերութիւնները այդ դասակարգերի հետ: Բուրժուազիան և կղերականութիւնը առանձնանալով դաշնակցութիւնից շարունակում էին այնուամենայնիւ իրենց ազդեցութեան տակ պահել նրա ղեկավարներին և նրանց միջոցով ամբողջ կուսակցութիւնը:

Ուրեմն ինչ էր ներկայացնում Դաշնակցութ. սոցիալակ. կազմը: Նրա մէջ մտնում էին այնուամենայնիւ բուրժուա-կղերական տարրեր և նրանց հարազատ ղեկավարները (բացառութիւնների մասին չէ խօսքը, ի հարկէ) կամ ըստ Աթաբէկեանի պատկերաւոր արտայայտութեան նրա «ինտելլեկտուէլ կատարները»: Նրա մէջ էին մտնում և մանր բուրժուական տարրեր, մանրավաճառները Թիֆլիսի, և այլ քա-

*) «Վերադնահատումներ» եր. 109:

դաքնների համբարները, որոնք թէև փոքր մասշտաբով, բայց և այնպէս, շահագործողներ էին իրենց աշակերտների վերաբերեալ: Եւ վերջապէս երրորդ և ամենամեծ տարրը դա նրա մէջ մտնող աշխատաւոր մասսան էր, աշխատաւոր բանուորը, աշխատաւոր դիւղացին, աշխատաւոր արհեստաւորը, աշխատաւոր մանրավաճառը, աշխատաւոր քահանան և այլն, այսինքն այն մասսան, որ թէ տնտեսական և թէ մանաւանդ դասակարգային գիտակցութեան տեսակէտից ոչ դասակարգ էր ճանաչում, ոչ սոցիալիզմ:

Տաճկահայ տարրը մի կողմ ենք թողնում: Հնարաւոր էր ուրիշն Դաշնակցութեան մէջ գտում կամ բիւրեղացում սոցիալիստական իմաստով:

Ի հարկէ ոչ:

«Եթէ Դաշնակցութեան ղեկավարները—ասում է Լ. Աթաբէկեանը—կամենային ջոկել և հեռացնել... այդ մասսայից ոչ սոցիալիստական տարրերը, այն ժամանակ Դաշնակցութիւնը պիտի հրաժարւէր ինքն իրենից, պիտի... դառնար մի փոքրիկ «խմբակ», իսկ ղեկավարները պիտի լինէին, եթէ թոյլ տուի մեզ այստեղ գործածել պ. Խաթակի չափազանց տիպիքական խօսքը «գէներալներ առանց զօրքի»*):

Իսկ եթէ Դաշնակցութեան մէջ տե-

ղի է ունենում բիւրեղացում, «այդ բիւրեղացումը կատարում է ոչ թէ մի կէտի, այլ երկու հակադիր կէտերի շուրջը: Դրանցից մէկը կոչւում է աշխատաւորների միջազգային սոցիալիզմ, միւսը՝ «ազգային զաղափար» և տաճկահայ ժողովրդի քաղաքական ազատագրում: Այնպէս որ աւելի յարմար կըլինէր բիւրեղացման փոխարէն գործ ածել—ներկիւր ոճի այս բարբառսութիւնը—բևեռացում» *):

«Դաշնակցական ընկերների մտածողութիւնը տակաւ առ տակաւ ենթարկւում է զանազանաւորման և այժմ արդէն բաւականաչափ զանազանաւորւել է: Ստեղծուել են մտքի և ձեռք-տուժի երկու բևեռները: Մէկը սոցիալիստական, միւսը ազգայնական»**):

Եւ իսկայէս նրանք, ովքեր «ազգըն աւելի բարձր զաղափար են համարում, քան միջազգային աշխատաւորակամեծ դասակարգը, կանգնած են դասակարգերի համերաշխութեան տեսակէտի վրայ ազգութեան սահմաններում, սոցիալիզմը վերածում են սոսկ տնտեսական առօրեայ գործնական մի ծրագրի, իսկ կուլտուրան «ազգի», այսինքն ազգային տիրող դասակարգի գործ համարում, մի խօսքով նրանք, ովքեր ազգի և ազգասիրութեան պրիզմայի միջով են նայում ամեն մի խըն-

*) Բիւրադ, «Ինչու ենք անջատւում Դից եր, 9».

**) Բիւրադ, «Ինչու ենք անջատւում Դից»:

*) «Վերադարձաւորներ» եր. 1 2:

դրի վրայ, և միւս կողմից նրանք, ովքեր դասակարգն են աւելի բարձր դասում ազգութիւնից, կանգնած են շիտակ դասակարգային տեսակէտի վրայ և ամեն հարցի նայում են սոցիալիզմի պրիզմայով—ոչ այլ ինչ են, եթէ ոչ իրար հակառակ բեկոններ: Եւ այստեղ ոչ թէ զտման, այլ անջատման մասին կարող է խօսք լինել, որովհետեւ սոցիալիզմի ու նացիօնալիզմի կենսակցութիւնը միեւնոյն կուսակցութեան մէջ անհնարին է:

Դաշնակցութեան պատմութիւնը ապացոյց է դրան: Դեռ 1903 թւից ըսկըսած նրա մէջ սկսւում է անջատման այդ պրոցեսը: Մի հատւած անջատւում է և 1903 թւին հիմնում է սոց.-դեմ. բան. հայ կազմակերպութիւնը, 1904—6 թւին մի աւելի մեծ հատւած անջատւում է և հիմնում սոց. - յեղափոխական կազմակերպութիւնը և վերջապէս այժմ անջատւում են «Զախ դաշնակցականները» Պէտք է ասել, որ արդի յեղափոխութեան սկզբներից այդպիսի մի ներքին պայքար էր առաջ եկել Դաշնակցութեան ներսում սոցիալիստական տարրերի և մնացածների միջև, որը կարող էր բերել մի նոր խոշոր անջատման. սակայն այն սպեցիֆիկ պայմանները, որոնց մէջ գտնւում է հայ աշխատւորութիւնը, ստիպում են նրան նորից կապւած մնալ հին Դաշնակցութեան հետ, իբրեւ փորձւած մի ինք-

նազաշտպանութեան կազմակերպութեան հետ: «Փորձւած սատունան աւելի լաւ է—ասում է ժողովրդական առածը—քան անփորձ հրեշտակը»: Ակամայից յիշում ենք մի գէպը, որը մեզ պատմեց մէկ անգամ Լեւոնը:

Մի հայ զինւոր հարցնում է Լեւոնին.

— Բժիշկ դու հիմնչ կուսակցութեան քո:

— Ես սոցիալիստ յեղափոխական եմ, դու ինչ ես, հարց է տալիս Լեւոնը:

— Բեղաւա հիմնչ ծածկեմ, ասում է զինւորը, ես էլ եմ սոցիալիստ-յեղափոխական: Ամա, մեր մէջ ասած, հիմա՞ ձեռնատուա Դաշնակցական լինելը: Հասկանալի է թէ ինչու է ձեռնտու Բայց և այնպէս դարձեալ տեղի ունեցաւ անջատումը: Առաջ եկան «Զախ» Դաշնակցականները:

Այսպէս ուրեմն դաշնակցական ղեկավարների զտման թէօրիան, որ այսօր նորից հրապարակ է եկել «Արեւ» թերթում, չի արդարանում հէնց իրաւունքն պատմութիւնովը: Եւ որքան էլ որ մենք դէմ լինենք «Զախ դաշնակցականների» մաքսիմալիստական ձգտումներին, ինչպէս առհասարակ դէմ ենք և ամեն մի այսպէս կոչող «Զախ» հասանքի, որը կորցրել է գիտական սոցիալիզմի հողը իր ոտքերի տակից, այնուամենայնիւ մեզ համար պարզ է, որ «Զախ դաշնակցականներին» երևան գալը շարունակութիւնն է հին սոցիալիստական անջատական շարժման Դաշնակցութեան մէջ:

IX

Մինչև այժմ մենք ծանոթացանք Լևոնի այն հայեացքների հետ, որոնք պատկանում են 1904—8 թվականների շրջանին և մեծ մասամբ զրական արտայայտութիւն են գտել նրա աշխատութիւնների և յօդաւանդների մէջ: Պէտք է ասել, ի հարկէ, որ բոլոր այդ հայեացքները նրա անձնական հայեացքները չէին միայն այլ ամբողջ սոցիալ-յեղափոխական հոսանքի իդէօլոգիան, որ մարմնանում էր ցայտուն կերպով Լ. Աթաբէկեանի անձնաւորութեան մէջ:

1912—14 թվականներին պատերազմից անմիջապէս առաջ Բագրի ինտելիգենտ շրջաններում մի առանձին կենդանութիւն էր սկսել: Տեղի էին ունենում ժողովներ գեղարեւստի, հասարակական, գիտական և այլ խնդիրների շուրջը և այլն: Այդ շարժման մէջ Լ. Աթաբէկեանը խոշոր դեր է խաղում: Աչքի է ընկնում այդ շրջանից նրա բանակրիւր «Բագրի Ձայն» թերթի մէջ Դ. Անանունի հետ ադալին ինքնութեան և լեզւի շուրջը և նրա յայտնի դատախօսութիւնը ինտելիգենցիայի մասին, որը, եթէ չենք սխալում Ստարցեվը ուսմբի պայթիւնի հետ էր համեմատում և որը իսկապէս մի մեծ ցնցում առաջ բերեց հայ մեղչանական միջավայրում:

Ժամանակակից համաշխարհային

պատերազմը յանկարծակիի է բերում ամենքին: Բագրի հայ սոցիալիստական ինտելիգենցիան սոցիալ-յեղափոխական և սոցիալ-դեմոկրատական շրջանները մի տենդային աշխատանք են սկսում պատերազմի պատճառով: Սկսում է գաղտնի ժողովների մի շրջան, ուր քննւում են բոլոր անցուդարձերը, կամաւորական, գաղթականական և այլ հարցերը, և ուր մշակւում է սոցիալիստների վարքի գիծը: Լ. Աթաբէկեանը, ի հարկէ, այս ամենի մէջ ամենաակտիւ մասնակցութիւնըն ունէր:

Մի առանձին և խոշոր դեր է ընկնում Լ. Աթաբէկեանի վրայ 1917 թ. մարտեան յեղափոխութիւնից յետոյ: Մենք նպատակ չունենք սակայն այստեղ կանգ առնելու նրա ամբողջ դործունէութեան վրայ առհասարակ և մասնաւորապէս նրա կեանքի վերջին շրջանի վրայ, վերին աստիճանի բեղդաւոր և անձնազոհութեամբ լի մի շրջանի վրայ: Ոչ հնարաւորութիւն կայ այդ անելու այժմ և ոչ ժամանակն գրա համար:

Այնուամենայնիւ անհրաժեշտ է ծանօթանալ նրա հայեացքների հետ մի քանի խնդիրների մասին, որոնք կապւած են արդի յեղափոխութեան հետ:

Ներկայ պատերազմի պատճառը նա համարում էր երկու խոշոր կապիտալիստական տրեստների շահերի հա-

կադրութիւնը, Դրանք են գերմանա-
աւստրիական և անգլո-ֆրանսիական
կօալիցիաները: Պատերազմը առաջա-
ցրել է «այն կապիտալիզմը, — ասում է
նա, որ ուժեղանալով չի բաւականանում
իր հայրենիքի սահմաններով և շուկայով
և որոնում է նոր շուկաներ, նոր հո-
րիզոններ, որոնում է գործադրելու
համար իր կապիտալը կամ սպառելու
համար իր ապրանքները *):

Շնորհիւ կապիտալիզմի, մանր և
մեծ պետութիւնների կամ ժողովուրդ-
ների կատարեալ անկախութիւնը ոչ
այլ ինչ է եթէ ոչ մի ֆիկցիա: «Նը-
րանք ուղեւան թէ չուղեւան պէտք է
ենթարկեն կամ գերմանական կռա-
նին կամ անգլիական իմպերիալիզմի
սալին:

«Տաճկահայ ժողովրդի վերաբերեալ
մեր ունեցած իզէալների խորտակումը,
մեր ազգութեան այդ հատուածի ամբողջ
տրագեդիան առաջ է եկել նրանից
հէնց, որ մենք չենք ըմբռնել այդ հա-
սարակ ճշմարտութիւնը *):

Ելնելով այս տեսակէտից նա գըտ-
նում էր որ Անդրկովկասում ապրող
ժողովուրդները, հայ, թուրք թէ վրա-
ցի, իրենք չէ, որ պիտի տնօրինեն ի-
րենց վիճակը, այլ այս կամ այն տրե-
օստը:

Անդրկովկասի ազգութիւնների փոխ-
յարաբերութիւնների խնդրում Լ. Ա-
թաբէկեանը կանգնած էր հետեւեալ

տեսակէտի վրայ: Նա ասում էր, որ
պիտի գտնել մի այնպիսի քաղաքա-
կան ձև, որը հնարաւոր դարձնէր բո-
լոր Անդրկովկասեան ժողովուրդ-
ների սերտ համակենցաղը: Ահա ին-
չու նա ամենախիստ քննադատութեան
է ենթարկում Դաշնակցութեան սահ-
մանափոխութեան ծրագիրը:

«Եւրոպական մեծ պետերազմը — ա-
սում է նա — կատարում է իւր սահ-
մանափոխութիւնները և նա կը կա-
տարի նոյնպէս և մեր, Անդրկովկաս-
եան ներքին սահմանափոխութիւնը»:

Հետեւապէս այդ ժողովուրդները
պէտք է միայն մշակին այնպիսի մի
ձև, որը հնարաւոր է իրենց տեսա-
կէտից և հնարաւորութիւն կը տայ
ամենքին ազատ կերպով զարգանալու
տնտեսական և կուլտուրական յառա-
ջագիմութեան ճանապարհով:

Եւ Անդրկովկասի ապագայ քաղա-
քական ցանկալի ձևը նա պատկերա-
ցնում էր այսպէս, Անդրկովկասը,
իբրև մի տնտեսական միաւոր բաժան-
ւում է շրջանային լայն ինքնավարու-
թիւնների: Այդ շրջանների սահման-
ները որոշում են ոչ թէ ըստ այս
կամ այն ազգութեան մեծամասնու-
թեան, այլ ըստ տնտեսական շահերի
ընդհանրութեան: Այսպէս, օրինակ
Գանձակի նահանգի լեռնային մասի
հայ ազգաբնակչութիւնը իր տնտեսա-
կան շահերով կապւած է տափարակի
հետ, իսկ տափարակի թուրքութիւնը

*] «Աշխատանքի Դրօշակ» 1918 № 7:

լեռներում զտնւող եայլաղների հետ։
Ուրեմն այդտեղ պէտք է ստեղծւի մի-
ինքնավար շրջան։

«Իսկ կուլտուրական խնդիրների հա-
մար պիտի ստեղծել աղգային կուլ-
տուրական ինքնավարութիւններ*»։

Այս ծրագիրը սակայն Լ. Աթաբէկե-
եանի համար վերջնական չէր։ Վե-
ցիալիստի համար—ասում էր նա—ոչ
մի իդէալ, իբրև մի քարացած ծրա-
գիր, գոյութիւն ունենալ չի կարող։
Բէալիստօտընն ամածող սոցիալիստի
համար դատապարտելի են միայնգա-
մայն այնպիսի լօղունդները, ինչպէս
են՝ «մահ կամ ազատութիւն», «մահ
կամ աւտօնօմիա», «մահ կամ ֆէզե-
րացիա», «մահ կամ սահմանափոխու-
թիւն», «մահ կամ այս օրինատացիան
միայն», և այլն։

Ֆրօնտի պաշտպանութեան խն-
դրում, նա ամենից հռանգուն պաշտ-
պանն էր այն տեսակէտի, որ հայ ժո-
ղովուրդը մենակ չը պիտի իր վրայ
վերցնի պետականութեան պաշտպա-
նութեան այդ ծանր լուծը, և որ նա
կարող է այդ անել միայն այն դէպ-
քում, երբ նրա հետ, կողք-կողքի կը
կուեն և միւս ժողովուրդները, վրացի,
թուրք և ամենից առաջ ռուս ժողո-
վուրդը։

Սոցիալիստ-յեղափոխական կուսակ-
ցութեան մէջ Լ. Աթաբէկեանը աջա-
կողմեան էր համարւում և՛ կանգնած

էր այն տեսակէտի վրայ, որ ռուսա-
կան յեղափոխութիւնը ժողովրդա-աշ-
խատաւորական յեղափոխութիւն է,
բայց ոչ սոցիալիստական և ամենա-
ուժեղ հակառակորդն էր բօլշեւիզմի և
ձախ էսէրներին։

Կանգնած լինելով գիտական սոցիա-
լիզմի տեսակէտի վրայ նա միանգա-
մայն ժխտում էր սոցիալիզմը իրակա-
նացնելու հնարաւորութիւնը Ռուսաս-
տանում այժմ։ Իսկ գիտական տեսա-
կէտը կայանում է նրանում, որ սո-
ցիալիզմը, իբրև մի բարձր կուլտուրա,
կարող է յաջորդել միայն ամենաբար-
ձրը զարգացման հասած կապիտալիզ-
մին։ Մինչդեռ Ռուսաստանում կապի-
տալիզմը զտնւում է իր զարգացման
սկզբնական աստիճանի վրայ և այն
էլ քայքայւած դրութեան մէջ պատե-
րազմի պատճառով։ Չը կան տնտեսա-
պէս և հասարակականօրէն կազմակերպ
և կուլտուրապէս բարձր դասակարգեր։
Բուրժուազիան տարած է դասակար-
գային էգօիզմով, զուրկ է պետակա-
նութեան զգացումից։ Աշխատաւոր
ժողովուրդը ևս իր մեծամասնութեամբ
անկազմակերպ է, անգրագէտ, դասա-
կարգային գիտակցութիւնից զուրկ և
յաճախ իր դասակարգային պայքարի
ժամանակ խախտում է պետականու-
թեան շահը և արդիւնաբեր ոյժերի
անարգել զարգացումը։ Չը կան, հե-
տևապէս, այն բոլոր օրինակաւ և սու-
բիեկտիւ պայմանները, որոնք հնարա-

* «Աշխ. Դրօշակ» 1918 թ. № 7։

ւոր կարող են դարձնել սոցիալիզմի աստիճանական իրականացումը, ինչպէս կամենում են ձախերը:

Եւ իր ամենախիստ քննադատութեան մէջ անգամ, որը ուղղած է դէպի ձախ հոսանքները, Լ. Աթաբէկեանը պահում էր իրեն այնպէս ինչպէս վայել է ամեն մի գիտականօրէն մտածող սոցիալիստի:

«... Անթոյլադրելի ու անվայել մի վարժունք է,—ասում է նա ձախ էսէրների մասին—մի քանի կուսակցականների կողմից, երբ տաք պայքարի ժամանակ, ձախերի երեսին ձախութեան, պրովոկատորութեան, փառատենչութեան, թեթեամտութեան նախատինքներն են նետում... մոռանալով, որ մասսայական լայն շարժումները չեն կարող առաջ գալ անձնական արատների... պատճառով, և եթէ նրանք այդ շարժումները կան, կան ուրեմն և նրանց առաջ բերող օրինակաւոր պատճառները: Ահա այս պատճառների մերկացումով և վերացումով է, որ պիտի պարապի քննական միտքը:

«Մեծ փլումների և կառուցումների այս մի քանի տարին, այս յեղափոխութիւնը իւր քիւրաւոր ներհակութիւնների և ընդհարումների քառով աշխատաւոր ժողովրդի այս անասելի թշուառ կացութիւնը, բացատրութիւն և բաւարար ելք չը գտնելով քննական չտրամոգութեան անվարժ ուղեղների

մէջ անխուսափելիօրէն պիտի տանէր դէպի հրաշքի տենչը և մեր աչքի առաջ այդ տենչը ամենից տգէտ ամենից յօգնած ժողովրդի մէջ բանաձեւեց և կազմակերպւեց իբրև բոլշևիզմ և ձախ էսէրականութիւն»:

Աթաբէկեանը գտնում է, որ բոլշևիկներին և ձախ էսէրներին միացնում է ոչ թէ ծրագիրն ու աշխարհայեցողութիւնը, այլ ընդհանուր «աշխարհազգացողութիւնը»:

«Թէ բոլշևիկի և թէ ձախ էսէրի աշխարհազգացողութեան ամենահիմնական տարրերից մէկը հաւատն է դէպի յեղափոխութեան հրաշքը...»

«Այն դորժը, որ ուրիշ երկինքների տակ բանւորական դասակարգային հիմնարկութիւնները կատարել են երկար տասնամիակների ընթացքում արիւնալից պայքարների, հալածանքների և մեծ զոհերի գնով, այդ նոյն դորժը քանւորական, զինւորական և գիւղացիական խորհուրդները յեղափոխական ուսաստանում մի ինչ որ հրաշքով կատարել են մի քանի ամսւոյ ընթացքում:»

«... Սրանց աշխարհազգացողութեան մի ուրիշ տարրն էլ հաւատն է դէպի անհատական ու խմբակցական ինքիցիտաւր, դէպի գիտակից ու էներգիական փոքրամասնութիւնը: Այն, ինչ որ մենք, գիտականօրէն խորհող սոցիալիստներս, օրինակաւոր պայմաններ ենք անւանում, հնացած նախա-

պաշարումներ են ստակ և ոչ աւելի, գիտակից, հոանդուն ու անողոր փոքրամասնութիւնը ամենակարճ ժամանակի ընթացքում կը ստեղծի այն բոլոր տեսակները, որոնք Արեւմտեան Նւրոպայում առաջ են եկել երկար տասնամեակների և դարերի ընթացքում: Բաւական է միայն ձեռք բերել իշխանութիւնը... Ինիցիատիւթիւնների խումբը կը կատարի և հողի սոցիալիզացիան, և արդիւնաբերական աշխատանքական կօնուրօլը կիրաւործի, ... և գործարաններն ու բնակարանները կը յամայնացնի...» և այլն:

Դէպի գիտակից ու էներգիական փոքրամասնութիւնը ունեցած այս հաւատի պատճառները նոյնն են, ինչ և հրաշքի հաւատինը: Դրանք են՝ «յուսահատութիւնը, յոգնածութիւնը, շարածութիւնը և բռնն, շատ բռնն տենչը՝ վերջ տալու թէ այս պատերազմին և թէ ժողովրդական ծով թըշվառութիւններին»:

Այդ տեսակէտից էլ հասկանալի է դառնում «թէ ինչու, երբ բոլշևիկական և ձախ էսէրական ինքնին մաքուր զգացումները վարակում են պուգաչովեան, քոլերային և հակահրէական բռնատերի սովոր ամբոխներին, սրանց ջանքերն ու գործերը լինում են յոռի, աշխատակ և աւերիչ»:

«Սակայն հասկանալ այս ամենը չի նշանակում ընտելանալ բոլշևիկական գէպի բոլշևիստական էսէրական»:

Թիւնը... Որքան էլ մաքուր լինի նրանց զգացողութիւնները, նրանց գործողութիւնը վտանգաւոր է ու ժողովրդակործան և այդ գործողութիւնը պիտի յաղթահարւի բոլոր միջոցներով... Կազմակերպելով և գիտակցութեան բերելով աշխատանքական զանգւածները, ազատելով նրան հրաշքի և փրկարար բռնութեան ծանր հիպնոսից և որ ամենից գլխաւորն է մաքսիմալ կերպով իրագործելով այն ամենը, ինչ որ հնարաւոր է արդի հասարակական պայմանների մէջ*):

Ահա ինչպէս էր Լ. Աթաբէկեանը ըմբռնում առհասարակ ձախ հոսանքը Ռուսաստանում: Այստեղ ևս նա նեղ կուսակցականութեան չափով չի մօտենում խնդրին, այլ, ինչպէս միշտ, գիտական մեթոդով: Նա համարում է դա մի հասարակական շարժում, երեւոյթ, և որոնում է նրա օրինակաւ պատճառները տալիս է նրա հոգեբանական անալիզը ապա միայն իր գրահատումը, ժխտական վերաբերումը և անուհետե արդէն ցոյց է տալիս այն ուղիղ միջոցը, որով կարելի է և պէտք է կռել նրա դէմ: Եւ որովհետեւ նա ճիշտ էր հասկանում երեւոյթը նա որոշ չափով և ներող էր ձախերի վերաբերեալ: Նա նայում էր նրանց

*) Այս բոլոր ցիտատները բերում ենք Լ. Աթաբէկեանի «Ձախ էսէրները յօդաւորից. Աշխ. Դրօշ», 1917 թ. № 23:

վրայ այնպէս, ինչպէս մեծերը նայում են անփորձ և միամիտ երեխաներին: Հետաքրքրական է այդ տեսակէտից նրա մի ճառը, որ նա արտասանեց կուսակցական խորհրդի նիստերից մէկում: Նա ուղղւած էր ձախերի դէմ և վերջանում էր այսպէս.

— Ես մի թոքախտով հիւանդ բանւորի ընտանիքում էի մէկ անգամ: Հայրը ապրում էր իր կեանքի վերջին բոպէները, իսկ երեխաները սննանկի մի անկիւնում խաղում էին: Ես դարձայ երեխաներին և ասացի, «խելօք կացէք, երեխաներ, հայրիկը մեռնում է»: Այժմ մենք ձախերին կարող ենք ասել. «խելօք կացէք, Ռուսաստանը մեռնում է» (тише дѣти, Россія умирает):

X

Վերջացնելով մեր այս համառոտ և լրացումների կարօտ տեսութիւնը, մենք կարևոր ենք համարում մի քանի խօսք ևս ասել Լ. Աթաբէկեանի մասին, իբրև ինտելիգենտի մասին:

Լ. Աթաբէկեանը այդ տեսակէտից իր նմանը չունէր մեր իրականութեան մէջ: Նա ինտելիգենտ էր բառիս բուն նշանակութեամբ և ներկայացուցիչն էր հայ ինտելիգենցիայի այն իմաստով, ինչ իմաստով հասկացւում է սոցիալ-յեղափոխ. մտածողութեան մէջ: Ըստ սոցիալ-յեղափոխական ըմբռնման ինտելիգենտ լինել չի նշանակում ու-

սում ունենալ, դպրոցական վկայական կամ համալսարանական դիպլոմ ունենալ: Ինտելիգենտ կարող է լինել և բանւորը և արհեստաւորը և գիւղացին, որոնք ոչ մի դպրոցում ոչ մի ուսում և ոչ մի դիպլոմ չեն ստացել: Ինտելիգենտ լինել նշանակում է հասկանալ և խորապէս գգալ իր միջավայրի, իր հասարակութեան մէջ գոյութիւն ունեցող կարգերի անարդարութիւնները, և ձգտել նոր կառարեալ և արդար կարգերի, ասնելով իր յետևից շատ շատերին: Ինտելիգենտը անհաշտ թշնամի է այն ամենի, ինչ որ արգելք է հանդիսանում անհատի ազատ, բազմակողմանի և ներդաշնակ զարգացման առաջ: Ինտելիգենտը կատարեալ հակադրութիւնն է քաղքենի մարդու, մեղչանիւնի, ինչպէս ուսանեւորն են ասում և ֆելիստերի, ինչպէս գերմանացիներն են ասում:

Իսկ մի է մեղչանիւնը, քաղքենին: Նա, ով իր կեանքը գրել է որոշ կարգի և կանոնի տակ և ընդունակ չէ ոչ մի քայլ այդ կարգից ու կանոնից այն կողմը դնել: Որոշ ժամանակին նա վեր է կենում, որոշ ժամին ճաշում, հանգստանում և այլն:

Հանդիստ «նորմալ» կեանք վարել, առանց յուզմունքի, առանց գաղափարի և պայքարի, ապրել այնպէս, ինչպէս իր հայրերն են ապրել և ինչպէս այժմ ապրում է իր նման մեծաքանակ մեղչանութիւնը, բոլոր գէպքերում ա-

ռանց բացառութեան վարել ւայելէս; ինչպէս հաճելի էր լինի իր հարեանին, որի կարծիքը օրէնք է իր համար— ահա քաղքենու մեղչանիւն հոգեբանութիւնը: «Աստուած իմ, ինչ կասի իշխանուհի Մարիա Ալէքսեհեան», «Ինչ կասեն մարդիկ» այս հարցը կանգնած է միշտ նրա առաջ, իրրի սպառնալիք: Եւ ոչ մի քայլ նա չի կարող անել, առանց գիտենալու, որ այդ քայլը հաւանութիւն կը գտնի «մարդկանց» կողմից: Եւ նա իր մէջ խեղդում է ամեն մի ինքնուրոյն միտք, ամեն մի մաքուր զգացում, որը կարող է դատապարտութեան հանգիպել հարեանի, այսինքն իրեն շրջապատող մեղչանիւնի կողմից: Հաստատուած կարգ ու կանոնը, հնացած օրէնքներն ու աւանդութիւնները սրբութիւններ են նրա համար: Նա զուրկ է քննադատօրէն մտածելու ընդունակութիւնից և անկարող է որևէ ընտրութիւն անել այդ օրէնքների և սովորութիւնների մէջ:

Ինտելիգենտը, ուսումով է նա թէ անուսում, այդ միևնոյն է, մեղչանիւնի, քաղքենու կատարեալ հակադրութիւնն է: Նրա համար մի սրբութիւն կայ միայն, դա ինքը ոչալ մարդ—անհատն է: Յանուն անհատի երջանկութեան նա քննադատում է, դատապարտում կամ հաւանում այս կամ այն հասարակական կարգը, այս կամ այն օրէնքը, այս կամ այն սովորութիւնը: ա-

ւանդութիւնը: Եւ այն ամենը, ինչ որ խանգարում է անհատի ազատ, բազմակողմանի և ներգաղնակ զարգացման, ինտելիգենտի համար վատ է, յետադիմական, և անարդար, իսկ այն ամենը, ինչ նպաստում է այդ զարգացման լաւ է, յառաջադիմական և արդար: Նա ձգտում է այդ պատճառով ստեղծել այնպիսի հասարակական կարգեր, կեանքի այնպիսի ձևեր և պայմաններ, որոնք հնարաւոր են դարձնում անհատի այդ զարգացումը: Այստեղից էլ առաջ է գալիս այն, որ ինտելիգենտը և յեղափոխական է, գաղափարի և պայքարի մարդ:

Այդպէս էր Լ. Աթաբէկեանը: Նա ինտելիգենտ էր, բառիս ամենալաւ իմաստով: Նա հայ մեղչանականութեան ճանաչած անողոր թշնամին էր, եւ նրանց, ովքեր զուրկ էին անհատականութիւնից, ինքնուրոյնութիւնից և քննադատօրէն մտածելու և խորապէս զգալու ընդունակութիւնից, այն ամենը, ինչ տափակ էր և գաղափարազուրկ նա օրգանապէս չէր կարողանում տեսնել: Մեղչանականութիւնը իր հերթին նրա թշնամին էր, որը չը դիմանալով նրա կծու, սպանիչ քննադատութեան վերադրում էր նրան յատկութիւններ, որոնց նա իրօք չունէր: «Հպարտ է նա, ասում էին—արհամարհկոտ և այլն»: Այո նա հպարտ էր, բայց նրա հպարտութիւնը քաղքենու հպարտութիւնը չէր, այլ իր ար-

ժանաւորութիւնների գիտակցութիւնը: Այս նա արհամարհող էր, բայց արհամարհում էր այն ամենը, ինչ որ սահմանափակ էր և մակերեսային ինչ որ մեղջանական էր և հանգիստ անկիւնի սիրահար:

Լ. Աթաբէկեանը հայ ինտելիգենցիայի իրիզն էր, նրա առաջնորդը: Նա երբէք չէր թողնում մեղջանական հանգստութեան հեռանկարով տարւել և ոգևորում էր ամենքին պայքարի ժամանակ և մխիթարում, յոյս ներշնչում յուսահատութեան րոպէներին: Եւ նա միշտ հայ ինտելիգենտների գլխին կանգնած, յիշեցնում էր նրանց իրենց պարտականութիւնների մասին: Նա միշտ ասում էր, որ ում շատ է աւած նրանից էլ շատ է պահանջում: Ահա այդ տեսակէտից մի բնորոշ դէպք: Մարտի սկզբներին Ֆրոնտի համար բժիշկներ են պահանջում: Գումարւում է ինչպէս պատմում են, հայ բժիշկների ժողով: Սկզբում Լեւոնը բացակայում է: Սկսւում է կարծիքների փոխանակութիւնը: Ոմանք ասում են, որ հարկաւոր է գնալ Դրան առարկում են սակայն: Մէկն ասում է, որ ինքը չի կարող գնալ և իր ընտանիքը թողնել անապահով զրութեան մէջ: Եթէ ազգային խորհուրդը նիւթապէս կապահովի իրեն և իր ընտանիքը այն ժամանակ միայն կարելի կը լինի գնալ: Մի ուրիշը ասում է նոյնիսկ, որ ինքը աւելի լաւ է համար

բում քնալ այստեղ և իր տունը այստեղ պաշտպանել, և որ այդ ևս ինքնապաշտպանութիւն է:

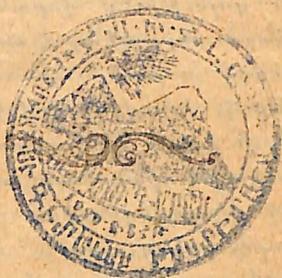
Գալիս է Լ. Աթաբէկեանը: Ծանօթանալով այդ կարծիքների հետ նա սաստիկ յուզւած մի ճառ է ասում, որի մէջ նա նկարագրում է այն ծանրը զրութիւնը, որ ստեղծւել է և կոչ է անում թողնել այդ պահանջկոտութիւնը, ինքնապաշտպանութիւնը հասկանալ լայն իմաստով և մտնել ազգային խորհրդի գրութիւնը:

«Ամենքը—աւելացնում է նա—պարտաւոր են իրենց լուծան մտցնելու ընդհանուր գործի մէջ: Մօմենտը լուրջ է և պահանջում է մեզնից մեր բոլոր հոգեկան և ֆիզիքական կարողութիւնների մաքսիմալ լարումը: Մէկը պէտք է տայ իր մտքի կտրուկը, իսկ միւսը իր զրչի ընդունակութիւնը, մի երրորդը իր փիզիքական ոյժը, փրկելու համար աշխատաւոր ժողովրդի ֆիզիքական գոյութիւնը վերահաս վտանգից: Հարուստից պէտք է առնենք նրա կապիտալը՝ սրբազան բռնութեան իրաւունքով, ժողովրդի ծով կարիքների համար, և բժիշկ թէ փաստաբան, արհեստագէտ թէ զրականագէտ, ամենքը, ամբողջ ինտելիգենցիան պիտի լաւեն բոլոր իրենց ոյժերը, պիտի ցուցահանեն բոլոր իրենց էներգիի մաքսիմումը, որպէսզի իրաւունք ունենան ասելու, որ իրենց պարտականութիւն

նը ամենայն բարեխղճութեամբ կատարեցին ժողովրդի առաջ:

Նոյն խօսքերը նա յաճախ էր ասում, թէ կուսակցական ժողովներում, թէ հայ զինուորների միտինգներում և թէ այլ ժողովներում:

Եւ Լ. Աթաբէկեանը, որը այնպիսի հռանդով հրաւիրում էր ամենքին իրենց պարտքը կատարելու աշխատաւոր ժողովրդի առաջ, տալու այն ամենը, ինչ որ կարելի է և ինչ որ հարկաւոր է նրան, ինքը՝ իր քաղաքացիական պարտքը կատարելիս, աւելցիւր ամբողջ կեանքը, մի կեանք, որ այնքան թանգ էր ամենիս համար, մանաւանդ այնպիսի մի մօմենտում, մի կեանք, որ այնքան դեռ հարկաւոր էր, որ այնքան դեռ շատ գործ ունէր անելու այդ աշխատաւոր ժողովրդի համար:

95

ՄԻ Ֆայագիտական գրադարան

MAL008067

